

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΤΟΥ *ΕΡΩΤΟΚΡΙΤΟΥ*

(‘Ο «terminus post quem» για τή συγγραφή τοῦ ἔργου)¹

1. Πηγές καὶ πληροφορίες.

Ἡ χρονολόγηση τοῦ *Ἐρωτόκριτου* ποὺ ἐπιδιώκεται στὸ μελέτημα αὐτὸ ἀφορᾷ τὸν προσδιορισμὸ ἐνὸς βέβαιου χρονολογικοῦ ὁρίου μετὰ ἀπὸ τὸ ὁποῖο γράφτηκε τὸ ἔργο. Παρόλο ποὺ γιὰ τὴ χρονολόγηση στηριζόμαστε σὲ συγκριτικὴ μελέτη προτύπων, δὲ φιλοδοξοῦμε νὰ παρουσιάσουμε ἓνα μελέτημα γιὰ ὅλα τὰ χωρία τῶν ξένων κειμένων ποὺ σχετίζονται μὲ τὸν *Ἐρωτόκριτο*. Χρησιμοποιοῦμε μόνο ἐκεῖνα ποὺ εἶναι ἀπαραίτητα γιὰ τὴ χρονολόγηση.

Ὅταν ὁ Cartoian, τὸ 1935, ὑπέδειξε τὸ ἀπώτερο πρότυπο τοῦ *Ἐρωτόκριτου*, τὸ γαλλικὸ μεσαιωνικὸ μυθιστόρημα *Paris et Vienne* (1432;), ἔθεσε ἀμέσως καὶ τὸ ἐρώτημα ἂν τὸ ἴδιο τὸ γαλλικὸ κείμενο ἦ κάποια ἰταλικὴ μετάφραση-διασκευή τοῦ στάθηκε τὸ ἄμεσο πρότυπο τοῦ κρητικοῦ ποιητικοῦ μυθιστορήματος. Ἀπὸ τότε μέχρι σήμερα ἐπιχειρήθηκαν ἐπιμέρους συγκριτικὲς μελέτες ἀνάμεσα στὰ πιθανὰ πρότυπα καὶ τὸν *Ἐρωτόκριτο* ἀπὸ τοὺς Cartoian, Κριαρᾶ, Morgan, Mâspero ποὺ καμιά τους ὥστόσο δὲν ἀσχολήθηκε συγχρόνως καὶ μὲ τὰ τέσσερα βασικὰ κείμενα: τὸ γαλλικὸ πρότυπο, τὴν ἰταλικὴ ἔντυπη μετάφραση σὲ πρόζα, τὴν ποιητικὴ διασκευή τοῦ Angelo Albani καὶ τὸν *Ἐρωτόκριτο*². Ὁ ὑπογράφων ἐπιχείρησε λεπτομερῆ συγκριτικὴ πα-

---

1. Οἱ θέσεις τοῦ μελετήματος αὐτοῦ καθὼς καὶ πολλὰ παραδείγματα σχετικὰ μὲ τὴν ἐξάρτηση τοῦ *Ἐρωτόκριτου* ἀπὸ τὸ *Innamoramento*... τοῦ Albani ἀνακοινώθηκαν στὸ Δ' Διεθνὲς Κρητολογικὸ Συνέδριο (29/8-3/9 1976) στὸ Ἡράκλειο. Λόγω τῶν πολλαπλῶν μου ἐνασχολήσεων στὸ θέατρο τὰ τελευταῖα χρόνια, δὲν πρόφτασα νὰ παραδώσω ἔγκαιρα τὸ κείμενο αὐτό, ὥστε νὰ περιληφθεῖ στὸν τόμο μὲ τὰ πρακτικὰ τοῦ Συνεδρίου. Ἡ πρώτη δημοσίευση εἶναι αὕτη. Ἔχει προηγηθεῖ μόνο μιὰ περίληψη στὸ πρόγραμμα τῆς ἐναρκτήριας παράστασης τοῦ Ἄμφι-Θεάτρου: Σπύρου Α. Εὐαγγελιάτου, «Γιὰ τὸν Βιτσέντζο Κορνάρο, τὰ ἄμεσα πρότυπα καὶ τὴ χρονολόγηση τοῦ ἔργου» στὸ τεῦχος-πρόγραμμα *Κορνάρου* «Ἐρωτόκριτος», Ἄμφι-Θεάτρο Σπύρου Α. Εὐαγγελιάτου (= *Προγράμματα Ἄμφι-Θεάτρου*, ἀρ. 1, 1 Νοεμβρίου 1975).

2. Λεπτομερῆ ἔκθεση τοῦ ἱστορικοῦ τῆς συγκριτικῆς μελέτης καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία βλ. στοῦ Λίνου Πολίτη, *Εἰσαγωγή στὸν «Ἐρωτόκριτο»*, γ' ἔκδοση, Ἀθήνα 1976, Ἐκδοτικὸς οἶκος «Ἀστὴρ» Ἀλ. καὶ Ε. Παπαδημητρίου, σσ. 13-19 καὶ 56, πρβ. Στυλιανοῦ Ἀλεξίου, *Βιτσέντζος Κορνάρος, «Ἐρωτόκριτος»*, «Ἐρμῆς», Ἀθήνα 1980, Εἰσαγωγή στὴ

ραβολή τῶν τεσσάρων αὐτῶν κειμένων καὶ τὰ συμπεράσματά του εἶναι τὰ ἀκόλουθα:

I. Δὲν πιστεύουμε ὅτι ὁ Κορνάρος γνώριζε κάποια γαλλικὴ ἔκδοση τοῦ *Paris et Viennne* ἢ κάποιο γαλλικὸ χειρόγραφο τοῦ ἔργου. Σχεδὸν ὅλα τὰ μοτίβα ἢ χωρία ποὺ ἔχει ὑποδειχθεῖ στὸ παρελθὸν ὅτι ἀποτελοῦσαν πρότυπα τοῦ Ἐρωτόκριτου ὑπάρχουν καὶ στὴν ἰταλικὴ μετάφραση σὲ πρόζα ἢ στὸ ἔργο τοῦ Albani. Τὰ ἐλάχιστα σημεῖα ὅπου ὁ Ἐρωτόκριτος μοιάζει—σὲ ἐντελῶς δευτερεύοντα μοτίβα— νὰ σχετίζεται μὲ τὸ γαλλικὸ κείμενο κι ὄχι μὲ τις ἰταλικὲς διασκευὲς θὰ πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν σὲ σύμπτωση. Ἐξἄλλου εἶναι ἐντελῶς ἀπίθανο ὁ Κορνάρος νὰ γνώριζε γαλλικά. Πόσοι σύγχρονοὶ τοῦ Κρητικοῦ ἢ Βενετοκρητικοῦ διάβαζαν γαλλικά; Ἐλάχιστοι. Καὶ γιὰ ποιὸ λόγο ὁ Κρητικὸς ποιητὴς νὰ μὴ χρησιμοποιοῦσε μιὰ ἀπ' τις ἀπειράριθμες ἰταλικὲς ἐκδόσεις τοῦ ἔργου ποὺ θὰ τοῦ ἦταν πολὺ εὐκολότερα προσιτὴ καὶ κατανοητὴ;

II. Ἡ ἰταλικὴ ἐκδοχὴ σὲ πρόζα (ἢ ὁποῖα ἦταν μιὰ αὐτὴ ποὺ ἐκδόθηκε κι ὄχι πολλὲς διαφορετικὲς μεταφράσεις ὅπως παλιότερα πιστευόταν) ἀπέτελεσε τὸ βασικὸ πρότυπο τοῦ Ἐρωτόκριτου (σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ ἔργο τοῦ Albani). Ἡ ἐκδοχὴ αὐτὴ ἔχει ἀρκετὲς διαφορὲς ἀπὸ τὸ γαλλικὸ πρότυπο ποὺ ὅμως δὲν ἀφοροῦν τὸ θέμα μας ὥστε νὰ τις ἀναπτύξουμε ἐδῶ.

III. Ὁ Κορνάρος γνώριζε τὸ *Innamoramento di dui fidelissimi amanti Paris e Vienna* τοῦ Angelo Albani (α' ἔκδ. Ρώμη 1626, β' γνωστὴ ἔκδ. Βενετία 1628), ὅπως φαίνεται ἀπὸ 45 θέματα ἢ χωρία ποὺ δείχνουν ἐξάρτηση τοῦ Ἐρωτόκριτου ἀπὸ τὸ ἔργο αὐτὸ καὶ ποὺ δὲν ὑπάρχουν ἀντίστοιχά τους στὸ γαλλικὸ ἀπώτερο πρότυπο ἢ στὴν ἰταλικὴ ἐκδοχὴ σὲ πρόζα. Τὸ γεγονὸς εἶναι ἐντυπωσιακὸ γιὰτὶ μᾶς ὀδηγεῖ στὴ χρονολόγηση τοῦ κρητικοῦ μυθιστορήματος μετὰ τὸ 1626. Τὸ ἔργο τοῦ Albani παρουσιάζει μερικὲς ἐλευθερίες θεματικὲς σὲ σχέση μὲ τὸ πρότυπό του—τὴν ἰταλικὴ ἐκδοχὴ σὲ πρόζα— καὶ ὑφολογικὰ διαθέτει ἰδιότυπη, ἀπλοϊκὴ γοητεία, ἀξιόλογη ἐμβάθυνση χαρακτήρων καὶ γραφικὴ, λυρική αἴσθηση. Γιὰ τὴν τεράστια ἐπιτυχία τοῦ ἔργου καὶ τὴ διάδοσή του θὰ μιλήσουμε ἀργότερα. Ἐδῶ θὰ θέλαμε νὰ σημειώσουμε ὅτι δὲν εἶναι καθόλου παράξενο τὸ ὅτι ὁ Κορνάρος χρησιμοποίησε δύο ἢ καὶ περισσότερα κείμενα σὰν πρότυπα τοῦ ἔργου του. Ὁ Ἐρωτόκριτος δὲ γράφτηκε οὔτε σὲ μιὰ ἐβδομάδα, οὔτε σ' ἓνα μῆνα, οὔτε σ' ἓνα χρόνον. Στὸ μακρὸ χρονικὸ διά-

νέα σημαντικότερη κριτικὴ ἔκδοση, σσ. 4'-ρ', ὅπου προβάλλονται οἱ θέσεις μὲ πνεῦμα εὐνοϊκὸ πρὸς μιὰ προωμότερη χρονολόγηση, ὥστε νὰ μὴν ἀποκλεισθεῖ σὰν συγγραφέας ὁ «εὐγενὴς Βενετὸς» Β. Κορνάρος τοῦ Ἰακώβου ποὺ πέθανε τὸ 1612/13. Ὁ Ἀλεξίου, χωρὶς νὰ τὴν ἀποδέχεται ρητᾶ, δείχνει νὰ «συμπαθεῖ» τὴν ταύτιση αὐτὴ (τὴν εἶχε εἰσηγηθεῖ ὁ Στ. Σπαννάκης καὶ προωθήθηκε ἀπὸ τὸν Ν. Παναγιωτάκη). Τὴν ταύτιση δὲ δέχονται ὁ Λ. Πολίτης καὶ ὁ Ἐμμ. Κριαρᾶς (ἀφοῦ δέχεται ἐξάρτηση ἀπὸ τὸν Albani) καὶ δείχνει νὰ δυσπιστεῖ σ' αὐτὴν ὁ Μ. Ι. Μανούσασκας (γιὰ ὅλα αὐτὰ βλ. Λ. Πολίτη καὶ Στ. Ἀλεξίου, ὅ.π.)

στημα πού ὁ ποιητὴς ἀσχολήθηκε μὲ τὴ σύνθεσή του φυσικὸ εἶναι νὰ διάβαζε καὶ νὰ ξαναδιάβαζε τὸ κείμενο πού τὸν ἐρέθισε καὶ νὰ ἐνδιαφερόταν γιὰ ὅποιο-δήποτε ἄλλο ἔργο ἐκμεταλλευόταν τὸ ἴδιο θέμα. Δὲν ἔχουμε βέβαια τὴν ἀφέλεια νὰ ἰσχυριστοῦμε ὅτι ὁ Κορνάρος ἔκανε στὸ γραφεῖο του συγκριτικὴ παραβολὴ τῶν κειμένων πού τὸν ἐνδιέφεραν καὶ σύγχρονα σύνθετε τὸ ἔργο του. Στὶς ἀτέλειωτες ὁμῶς νύχτες—στὴ Σητεία ἢ τὸ Χάνδακα—διάβαζε τὰ κείμενα, τοῦ ἔμεναν οἱ ἐντυπώσεις κι ὅταν, σ' ἄλλες στιγμές, δημιουργοῦσε τὸ μεγάλο ἔργο του, ἐπλαθε μὲ τὸ δικό του ἀνεπανάληπτο τρόπο τὶς ἀναμνήσεις ἀπὸ τὶς ἀναγνώσεις του μετατρέποντας τὰ γραφικὰ πρότυπα σὲ μεγαλόπνοη, ἰδιοφυὴ σύνθεση. Ἄν ἀποδείξουμε μὲ τὰ παραδείγματα πού ἀκολουθοῦν ὅτι πράγματι ὁ Κορνάρος γνῶριζε τὸ ἔργο τοῦ Albani, τότε—ὅπως ἤδη σημειώσαμε—τὸ 1626 εἶναι ἓνας σίγουρος *terminus post quem* γιὰ τὴ συγγραφὴ τοῦ Ἐρωτόκριτου. Παλιότερα, ἀκολουθώντας τὴ φιλολογικὴ παράδοση, δεχόμουν ὅτι ὁ *terminus ante quem* εἶναι τὸ 1651—ἔτος πού ἡ Σητεία κατακτήθηκε ἀπὸ τοὺς Τούρκους—καὶ χρονολογοῦσα τὸ ἔργο ἀνάμεσα στὰ 1626 καὶ 1651. Νεότερες ἔρευνές μου πού θὰ ἀνακοινώσω σύντομα, μὲ ὀδηγοῦν στὸ συμπέρασμα, ὅτι ὁ Ἐρωτόκριτος πιθανότατα ὀλοκληρώθηκε μετὰ τὸ 1655. Ἄλλὰ αὐτὸ εἶναι θέμα ἄλλου μελετήματος πού θὰ δεῖ τὸ φῶς ὅταν θὰ ἔχω συγκεντρώσει ὅλα τὰ ἀπαραίτητα στοιχεῖα.

Πρὶν προχωρήσουμε στὴν παράθεση τῶν χωρίων πού—ὅπως πιστεύουμε—ἀποδεικνύουν τὴ σχέση Albani καὶ Κορνάρου, σωστὸ εἶναι νὰ ἀναφέρουμε ὀρισμένα στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὴν ἐγκυρότητα τῶν πηγῶν πού χρησιμοποιοῦμε, καθὼς ἐπίσης καὶ κάποιες πληροφορίες γιὰ τὸν Albani καὶ τὸ ἔργο του.

α') Στὴν κριτικὴ ἔκδοση τοῦ *Paris et Vienne* πού ἐπιμελήθηκε ὁ R. Kaltenbacher ἀποσαφηνίζεται ὅτι ἡ παράδοση τοῦ κειμένου (χειρόγραφα καὶ ἐκδόσεις) χωρίζεται σὲ δύο ομάδες¹. Στὴν πρώτη ἀνήκουν ὅλα (ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα) τὰ γαλλικὰ χειρόγραφα (A, B, C, D, E, F) καὶ στὴ δεύτερη ἓνα γαλλικὸ χειρόγραφο (τὸ S), τὰ ἰταλικὰ χειρόγραφα καὶ ὅλες—ἀνεξάρτητα ἀπὸ γλώσσα—οἱ ἐντυπες ἐκδόσεις. Ὁ Kaltenbacher στηρίζει τὴν ἔκδοσή του βασικὰ στὴν πρώτη ομάδα καὶ μὲ τὸ λεπτομερὲς κριτικὸ του ὑπόμνημα καὶ τὶς ἐπιμέρους παρατηρήσεις του δὲν ἀφήνει περιθώρια παρεξηγήσεων γιὰ τὴν πιθανότητα μιᾶς γραφῆς τῆς ομάδας αὐτῆς πού δὲν ἔγινε δεκτὴ στὸ κείμενό του νὰ μᾶς ἰδηγοῦσε σὲ διαφορετικὰ συμπεράσματα κατὰ τὴν παραβολὴ χωρίων τοῦ Ἐρωτόκριτου μὲ τὸ γαλλικὸ κείμενο.

β') Γιὰ τὴ δεύτερη ομάδα τὸ βᾶρος τῆς μελέτης ἔπεσε στὶς ἰταλικὲς ἐκ-

1. Robert Kaltenbacher, *Der altfranzösische Roman «Paris et Vienne»*, Erlangen 1904, σ. 31 κ.έ.

δόσεις, ἀφοῦ εἶναι ἐντελῶς ἀπίθανο ὁ Κορνάρου νὰ γνώρισε τὸ ἔργο ἀπὸ ἰταλικὸ χειρόγραφο ποὺ βρέθηκε στὴν Κρήτη, ὅταν δεκάδες ἐκδόσεων τοῦ ἴδιου κειμένου εἶχαν πλημμυρίσει ὅλη τὴν ἰταλικὴ καὶ εἰδικότερα τὴ βενετικὴ ἐπικράτεια. Ἄλλωστε καὶ τὰ λιγοστὰ ἰταλικά χειρόγραφα ποὺ σώζονται ἀνήκουν στὴ δεύτερη ὁμάδα. Δὲ μᾶς ἀπασχόλησαν ἐπίσης οἱ ἰσπανικὲς, καταλανικὲς, ἀγγλικὲς, φλαμανδικὲς, σουηδικὲς, ἀρμενικὲς καὶ γερμανικὲς μεταφράσεις ποὺ ἔχουν ἐπισημανθεῖ σὲ ἔντυπες ἐκδόσεις ἢ σὲ χειρόγραφα γιατί κι αὐτὲς ἀνήκουν κυρίως στὴ δεύτερη ὁμάδα καὶ γιατί εἶναι ἱστορικὰ ἀδιανόητο ὁ Κρητικὸς ποιητὴς νὰ χρησιμοποίησε μιὰ ἀπ' αὐτὲς σὰν πρότυπό του. Τὸ ἔργο γνώρισε τὴ μέγιστη ἐπιτυχία του στὴν Ἰταλία. Ἐνῶ στὶς ἄλλες γλῶσσες οἱ ἐκδόσεις —ἢ τὰ χειρόγραφα— ἀποτελοῦν σποραδικὰ γεγονότα (ἀκόμα καὶ οἱ γαλλικὲς γνωστὲς ἐκδόσεις εἶναι μόνο 11), εἶναι τουλάχιστον 33 οἱ ἰταλικὲς ἐκδόσεις ποὺ ὡς τώρα ἔχουν ἐπισημανθεῖ ἀπὸ τὸ 1482 ὡς τὸ 1655 καὶ μάλιστα οἱ 25 ἀπὸ αὐτὲς τυπώθηκαν στὴ Βενετία¹. Οἱ παλαιότεροι μελετητὲς πίστευαν ὅτι ὅλες αὐτὲς οἱ ἰταλικὲς ἐκδόσεις ἀνταποκρίνονται σὲ ἰσάριθμες ἰταλικὲς μεταφράσεις. Ἡ ἔρευνά μου μὲ ἔπεισε ἀπολύτως ὅτι ὅλες οἱ ἐκδόσεις ἀπὸ τὸ 1482 μέχρι τὰ τέλη τοῦ 17ου αἰῶνα εἶναι ἀνατυπώσεις μιᾶς καὶ μόνης μετάφρασης. Στὶς ἀνατυπώσεις, ὅσο περνοῦν τὰ χρόνια, διαπιστώνεται ἡ φυσιολογικὴ φθορὰ τοῦ κειμένου ποὺ γνωρίζουμε ἀπὸ ἀνάλογες περιπτώσεις, ποτὲ ὅμως οἱ μικροαλλοιώσεις αὐτὲς δὲν εἶναι προσδιοριστικὲς γιὰ τὴ μεταβολὴ τοῦ κειμένου, τουλάχιστον στὰ χωρία ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρουν. Στὴ Βρετανικὴ Βιβλιοθήκη μελέτησα καὶ παρέβαλα τὶς παρακάτω ἐκδόσεις ποὺ εἶδαν τὸ φῶς ἀνάμεσα στὰ χρόνια 1482 καὶ 1698 (;) γιὰ νὰ καταλήξω στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἰταλικὴ μετάφραση ποὺ δημοσιεύθηκε καὶ ἐπανεκδόθηκε εἶναι μιὰ:

1) Tarviso 1482 (ἢ α' ἐκδοση), 2) Venetia 1492, 3) Venetiis 1504, 4) Venetia 1511, 5) Venetia 1512, 6) Mediolani 1515, 7) Vinetia 1522, 8) Vinegia 1543, 9) Verona 1603, 10) Trevigi 1655, 11) Torino 16[8]0, 12) Milano [1698?]

Διαθέτουμε λοιπὸν καὶ γιὰ τὴ δεύτερη ὁμάδα ἓνα σίγουρο κείμενο γιὰ νὰ στηριχτοῦμε: τὴν ἰταλικὴ μετάφραση σὲ πρόζα. Καὶ μάλιστα τὸ κείμενο αὐτὸ εἶναι τὸ πιὸ διαδεδομένο, τὸ πιὸ «ἐπιτυχημένο» κι αὐτὸ ποὺ —γιὰ ἱστορικοὺς λόγους— συγκεντρώνει τὶς συντριπτικὰ περισσότερες πιθανότητες νὰ ἦταν γνωστὸ στὸν Κορνάρου.

Ὅσο γιὰ τὴν ἄποψη ὅτι πρέπει νὰ ἐρευνηθοῦν εἰδικὰ καὶ τὰ ἐλάχιστα ὑπάρχοντα ἰταλικά χειρόγραφα γιὰ νὰ ἐξακριβωθεῖ μήπως ἀπὸ αὐτὰ ἀντλήσει ὁ Κορνάρου, μοῦ φαίνεται ἰδιαίτερα «τραβηγμένη». Ἄν κάποιος πι-

1. Βλ. συγκέντρωση τῶν γνωστῶν ἰταλικῶν ἐκδόσεων —μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ βέβαιον ὅτι ἀρκετὲς λαθάνουν ἀκόμη— στοῦ: Ν. Μ. Παναγιωτάκη, Ὁ ποιητὴς τοῦ Ἐρωτόκριτου, Πεπραγμένα τοῦ Δ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, Ἀθήνα 1981, σ. 349, σημ. 72.

στεύει ὅτι ὁ Κορνάρου γνώρισε τὸ ἔργο ἀπὸ τὰ ἐλάχιστα, παλαιότατα, χειρόγραφα καὶ ὄχι ἀπὸ τὶς σύγχρονες του ἐντυπες ἐκδόσεις πού κυκλοφοροῦσαν—ὅπως εἶδαμε—ἀλλεπάλληλα, τότε ἄς παραβάλλει ἐκεῖνος τὰ χωρία πού παραθέτω μὲ τὰ χειρόγραφα καὶ ἄς ἀποδείξει ὅτι τὰ παραδείγματα εἶναι ἐσφαλμένα. Μπορεῖ ὅμως νὰ ὑπάρξει καὶ κάποιος «σκληρότερος» κριτικὸς καὶ νὰ ἰσχυριστεῖ ὅτι ὁ Κορνάρου ἀντλήσε τὴν ἔμπνευσή του ἀπὸ χειρόγραφο πού χάθηκε καὶ μέχρι νὰ τὸ βροῦμε δὲν μποροῦμε νὰ ἀποδεχοῦμε τὴ χρονολόγησι πού προτείνω. "Ὅλα αὐτὰ μοῦ φαίνονται ὅμως τόσο «ἠθελημένα», ὅσο «ἠθελημένη» θὰ μοῦ φαινόταν ἡ ἄρνησι κάποιου νὰ ἀποδεχθεῖ γιὰ ποιητὴ τοῦ Ἐρωτόκριτου κάποιον Βιτσέντζο Κορνάρου γιὰ τὸν ὁποῖο θὰ συναντούσαμε μαρτυρία (ἔγραψε τὸν Ἐρωτόκριτο), μὲ τὴ δικαιολογία ὅτι δὲν ἀποδεικνύεται πὼς ὁ ἀναφερόμενος Ἐρωτόκριτος εἶναι τὸ ἔργο πού μᾶς σώθηκε, ἀλλὰ κάποιον ἄλλο μὲ τὸν ἴδιο τίτλο!

γ') Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἰταλικὴ μετάφρασι σὲ πρόζα ὑπάρχουν δύο ἀκόμη κείμενα-διασκευές πού σχετίζονται μὲ τὸν ἰταλικὸ χῶρο (τὸ τρίτο, ἡ διασκευὴ τοῦ Albani θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ λεπτομερέστερα) καὶ πού πρέπει νὰ σχολιάσουμε.

Τὸ πρῶτο εἶναι ἡ λατινικὴ μετάφρασι-διασκευὴ πού ἔγινε μὲ βάση μᾶλλον τὸ ἰταλικὸ κείμενο ἀπὸ τὸν Jean de Pin, ἐπίσκοπο τοῦ Rieux πού ὑπῆρξε πρέσβυς τοῦ Φραγκίσκου τοῦ Α' στὴ Βενετία. Ἐκεῖ ἐκδόθηκε ἡ διασκευὴ τοῦ 1516. Δὲν ἐπιδόθηκα σὲ λεπτομερῆ—λέξι πρὸς λέξι—ἀντιβολὴ τοῦ κείμενου αὐτοῦ μὲ τὸν Ἐρωτόκριτο γιὰ τοὺς παρακάτω λόγους:

1) Διαβάζοντας τὸ λατινικὸ αὐτὸ κείμενο πουθενὰ δὲ μοῦ ἔδωσε τὴν ἐντύπωσι ὅτι ἀφίσταται ἀπὸ τὶς ἰταλικὲς μεταφράσεις, ἢ ἔστω ἀπὸ τὴν πρώτη ομάδα¹, μὲ τρόπο πού νὰ ἀφορᾷ πραγματικὰ τὸν Ἐρωτόκριτο.

2) Ἡ διασκευὴ αὐτὴ εἶναι σχεδὸν περιληπτικὴ καὶ ὁ χαρακτήρας τῆς εἶναι «διδασκτικὸς». Δὲν ἐννοῶ βέβαια καθόλου ὅτι εἶναι «διδασκτικὸ ἐγχειρίδιον» γιὰ ἐκμάθησι λατινικῆς, ἀντίθετα ἀπευθύνεται σὲ σίγουρους γινώστες τῆς λατινικῆς. Ἀπλῶς ὁ συγγραφέας—κατὰ τὸ ἔθος τῆς ἐποχῆς—ἀφιερώνει τὸ ἔργο στοὺς νεαροὺς βλαστοὺς τοῦ προστάτη του, βασιλικοῦ συμβούλου Du Prat, καὶ θεωρεῖ ὅτι μὲ τὸ κείμενο αὐτὸ τοὺς παρέχει «διδασχὴ γιὰ τὰ προβλήματα τῆς ζωῆς». Καμιὰ ὑφολογικὴ, αἰσθητικὴ ἢ ἐπιμέρους θεματικὴ σχέσι μὲ τὸν Ἐρωτόκριτο.

3) Τὸ ἔργο γνώρισε παταγώδη ἀποτυχία. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν α' ἐκδοσι (Βενετία 1516) τὸ περιληπτικὸ αὐτὸ τομίδιον τοῦ *Paris et Vienne* δὲν ἀνατυπώθηκε ποτὲ (ἀπ' ὅσο τουλάχιστον ξέρω).

1. Βλ. καὶ R. Kalténbacher, ὁ.π., σσ. 30-31 καὶ 38. Πρβ. Ν. Μ. Παναγιωτάκη, ὁ.π., σ. 352.

4) Δεν έχουμε καμία απολύτως μαρτυρία ότι ο ποιητής του 'Ερωτόκριτου γνώριζε λατινικά. Τό ότι, αντίθετα, γνώριζε ιταλικά είναι αναμφισβήτητο. 'Αλλά κι αν ακόμη ήξερε λατινικά, τὰ ιταλικά του ήταν σίγουρα ασύγκριτα καλύτερα από τὰ λατινικά του.

5) Είναι αδιανόητο ο Κορνάρος να γνώρισε τὸ γαλλικὸ μυθιστόρημα ἀπὸ τὴν περίληψη αὐτή, πὸ ἐκδόθηκε —ὅπως συνηθιζόταν τὴν ἐποχὴ αὐτὴ γιὰ «βιβλία ἀφιερωμένα γιὰ προσωπικούς λόγους» —σὲ ἐλάχιστα ἀντίτυπα, πάρα πολλὲς δεκαετίες πρὶν ἀπὸ τὴ συγγραφὴ τοῦ 'Ερωτόκριτου, ὅταν στὰ χρόνια του ἀλλεπάλληλες βενετικὲς ἐκδόσεις τῆς ιταλικῆς μετάφρασης σὲ πρόζα καθιστοῦσαν τὸ ἔργο εὐκολότατα προσιτὸ στὴν Κρήτη.

6) Κι ἂν ἀκόμη ἀποδειχθεῖ ὅτι ὁ Κορνάρος γνώριζε τὴ λατινικὴ αὐτὴ ἐπιτομὴ τοῦ μυθιστορήματος, αὐτὸ δὲ σημαίνει τίποτα γιὰ τὴ χρονολόγηση. Μόνο ἐὰν ἀποδειχθεῖ ὅτι ὅλα ἀνεξαίρετως τὰ χωρία πὸ θὰ παραθέσω ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὸ λατινικὸ κείμενο, μόνο τότε ἡ ἐξάρτηση τοῦ Κορνάρου ἀπὸ τὸν Albani ἀναιρεῖται. Τέτοια περίπτωση ὅμως ἀποκλείεται, γιὰ τὴ σημαντικότερα ἀπὸ τὰ παραδείγματά μου τὰ παρέβαλα καὶ μὲ τὸ κείμενο αὐτό. ('Αντίτυπο τοῦ ἔργου μελέτησα στὴ Βρετανικὴ Βιβλιοθήκη).

'Η δευτέρη διασκευή εἶναι ἔμμετρη σύνθεση σὲ «ὀττάβες» τοῦ Mario Teluccini πὸ γνώρισε δύο ἐκδόσεις: Genova 1571 καὶ Venezia 1577. "Ἡδη ἀπὸ τὸ 1935 ὁ Cartoian ἀπέδειξε ὅτι ὁ 'Ερωτόκριτος δὲν ἔχει καμιά ἐξάρτηση ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Teluccini¹ καὶ μοῦ δόθηκε ἡ εὐκαιρία νὰ ἐπαληθεύσω τὰ ὀρθὰ συμπεράσματα τοῦ Ρουμάνου ἐρευνητῆ (ἀντίτυπο τῆς ἀ' ἐκδ. τοῦ ἔργου μελέτησα στὴ Μαρκιανὴ Βιβλιοθήκη τῆς Βενετίας).

δ') 'Οφείλουμε λίγα λόγια γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Albani, ἐπειδὴ ἓνα βασικὸ ἐπιχείρημα ἐκείνων πὸ ἐκφράζουν ἐπιφυλάξεις γιὰ τὴν ἐπίδραση τοῦ κειμένου αὐτοῦ στὸν 'Ερωτόκριτο εἶναι τὸ ὅτι τὸ θεωροῦν «μέτριο καὶ κακότεχνον» καὶ συμπεραίνουν ὅτι δὲ θὰ μπορούσε ἓνα τέτοιο κείμενο νὰ ἀποτελέσει πρότυπο τοῦ Κορνάρου². Καταρχὴν τὸ θέμα τῆς αἰσθητικῆς ἀποτίμησης, στὰ ἔργα μέτριων ποιητῶν, εἶναι συχνὰ ὑποκειμενικόν. Προσωπικὰ βρίσκω πολὺ πὸ μουσικούς καὶ γλαφυροὺς στὴν ἀπλότητά τους τοὺς στίχους τοῦ Albani ἀπὸ τοὺς ἀνάλογους τοῦ Groto πὸ ἀπέτελεσαν τὸ πρότυπο τῆς *Θυσίας τοῦ 'Αβραάμ*. 'Αλλὰ γιὰ νὰ ἀποφύγουμε ἀνασφαλεῖς σύγχρονες αἰσθητικὲς ἀποτιμήσεις σωστότερο νομίζω εἶναι νὰ ἐξετάσουμε τί ἀπήχηση εἶχε τὸ ἔργο τοῦ Albani στὴν

1. N. Cartoian, Poema cretană «Erotocrit» in literatura românescă si izvorul ei necunoscut, Academia Romană, *Memoriile sectiunii literare*, seria III, 7(1935) 99-100 καὶ κυρίως τοῦ ἴδιου, Le modèle français de l'«Erotocritos», poème crétois du XVIIe siècle, *Revue de Littérature comparée*, avril-juin 1936, σσ. 282-285.

2. Πρβ. Στ. 'Αλεξίου, *Εἰσαγωγή*, β.π., σ. 4 ζ', ὅπου μεταφέρονται ἀπόψεις ἐνὸς ἄσημου —ἀπ' ὅσο ξέρω— 'Ιταλοῦ μελετητῆ, τοῦ D. C. Scattaglia, ἀπὸ ἄρθρο του τοῦ 1943.

ἐποχή του καὶ στοὺς ἀμέσως κατοπινοὺς του αἰῶνες, δηλαδή ἂν τὸ ἔργο ἄρесе καὶ διαδόθηκε. Ὁ Κορνάρος δὲν ἦταν κριτικὸς τῆς λογοτεχνίας καὶ μποροῦσε νὰ ἀντλήσει ἐρεθίσματα ἀπὸ ἔργα ὅχι ἰδιαίτερα ὑψηλῶν διανοημάτων, ἀρκεῖ αὐτὰ νὰ τοῦ ἦταν προσιτά, νὰ μποροῦσε δηλαδή νὰ τὰ βρεῖ στὴν Κρήτη, νὰ πρόβαλαν θέματα ποὺ τὸν ἐνδιέφεραν καὶ νὰ ἦταν κείμενα ποὺ διαβάζονταν καὶ κουβεντιάζονταν στὴν ἐποχή του. Ἀπ' αὐτὴ τὴ σκοπιὰ τὸ *Innamoramento...* τοῦ Albani καλύπτει ὅλες τὶς παραπάνω προϋποθέσεις γιατί τὸ ἔργο γνώρισε ἐκπληκτικὴ, «θρυλική» θὰ ἔλεγα, ἐπιτυχία: Ἀπὸ τὸ 1626 (ἔτος τῆς ἀ' ἐκδόσεως) μέχρι τὸ τέλος τοῦ 17ου αἰῶνα ἔχουμε ἐπισημάνει 19 ἐκδόσεις του (οἱ 6 ἀπ' αὐτὰς πρὶν ἀπὸ τὸ 1655 καὶ πιθανόν περισσότερες, ἀφοῦ 4 ἐκδόσεις τοῦ 17ου αἰῶνα εἶναι ἀχρονολόγητες)· στὸν 18ο αἰῶνα συναντήσαμε ἄλλες 10 καὶ στὸν 19ο ἄλλες 23 ἐκδόσεις. Σύνολο 52 ἐκδόσεις! Παράλληλα, τὸ ἔργο μεταφράστηκε στὶς ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰῶνα στὰ ρωσικά¹ καὶ στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα στὴ διάλεκτο τῆς Σαρδηνίας² (ἐκδ. 1905). Εἶναι βέβαιο πὼς μιὰ λεπτομερέστερη ἐρευνα θὰ ἐπισημάνει καὶ ἄλλες ἐκδόσεις ποὺ λανθάνουν. Ἀκολουθεῖ κατάλογος τῶν ἐκδόσεων ποὺ ἐντοπίσαμε³. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ, ὅτι ἡ πολὺ σημαντικὴ, γιατί προέρχεται ἀπὸ τὴ Βενετία, (προφανῶς δευτέρα) ἐκδοση Venetia 1628, καθὼς καὶ ἡ Trevigi 1660, ποὺ ἐπισημάνσαμε στὴν Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Βιέννης, ἦταν ἄγνωστες βιβλιογραφικά.

1. Elsa von Schreiber, *Der Ritterroman von Paris und Vienna in Russland zu Anfang des 18. Jahrhunderts*, Gräfenhainichen 1932.

2. N. Cartojan, *Le modèle*, ὁ.π., σ. 283.

3. Τὶς πηγές ἢ τίς βιβλιοθῆκες ὅπου συναντήσαμε μαρτυρίες γιὰ τὰ κείμενα ἢ τὰ κείμενα τὰ ἴδια, δηλώνουμε μὲ τὰ ἐξῆς σημεῖα: (P) = *Primo Catalogo Collettivo delle Biblioteche Italiane*, τ. 2, Roma 1963, ἐκδ. τοῦ Centro Nazionale per il Catalogo Unico delle Biblioteche Italiane e per le Informazioni Bibliografiche, σσ. 245-246. (NU) = *National Union Catalog pre-1956 Imprints*, λήμμα Albani Angelo. (V) = Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη Βιέννης. (Pa) = Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη Παρισιῦ. (B) = Βρετανικὴ Βιβλιοθήκη Λονδίνου. (M) = Μαρκιανὴ Βιβλιοθήκη Βενετίας. (K) = Kaltenbacher, ὁ.π., σσ. 26-27 καὶ 393. (C) = Cartojan, *Le modèle*, ὁ.π., σ. 282 σημ. 2 καὶ 283. (S) = Schreiber, ὁ.π., σσ. 10-11. (MZ) = *Gli Scrittori d'Italia, cioè Notizie Storiche e Critiche intorno alle Vite e agli Scritti dei Letterati Italiani del Conte Giammaria Mazzucchelli, Brescia*, Volume I, Parte I, In Brescia 1753, σ. 270. (F) = *Notizie di Scrittori Orvietani per il Sig. Conte Mazzucchelli di Brescia estese dal Sig. Abate Gio: Battista Febei nel 1751*, στὸ *Archivio Storico per le Marche e per L'Umbria* 3(1886) 347. Τὶς προσθήκες τοῦ Febei στὸ ἔργο τοῦ Mazzucchelli ἐκδίδει ὁ Luigi Fumi. (MI) = S. et P. H. Michel, *Répertoire des ouvrages imprimés en langue italienne au XVIIe siècle*, τ. 1 (στὴ σειρά: Biblioteca di Bibliografia Italiana, ἀρ. 59), Firenze 1970, σσ. 53-54. (MI²) = S. et P. H. Michel, *Répertoire des ouvrages imprimés en langue italienne au XVIIe siècle conservés dans les bibliothèques de France*, τ. 1, Paris 1972, σ. 25. (G) = G. Giannini, βλ. Ν. Παναγιωτάκη, ὁ.π., σ. 349, σημ. 73. Μὲ ἀστερίσκο σημειώνουμε τίς ἐκδόσεις ποὺ μελετήσαμε καὶ παραβάλαμε.

*1626 Roma (P)	1794 Bassano (C)
*1628 In Venetia (V)	*1795 Bassano e Venezia (M)
1632 Roma (P)	*1799 Treviso (M)
1642 In Trevigi (MI)	[18..] Lucca (NU)
1646 Roma (F)	1802 Lucca (NU)
1654 Roma (F)	1810 Napoli (S)
16.. Brescia (P)	*1814 Napoli (B)
16.. Viterbo (MI ²)	*1816 Lucca (B)
16.. Modena (MI)	*1816 Venezia (V)
16.. ? (G)	[1821] Lucca (P)
*1660 In Trevigi (V)	1823 Venezia (K)
1677 Venezia (MI)	1825 Venezia (NU)
1679 Venezia (MI)	1828 Venezia (NU)
1688 Venezia (S)	1846 Prato (P)
[1690] Venezia e Bassano (S)	1852 Bastia (Pa)
1693 In Trevigi (MI)	1861 Milano (P)
1696 Napoli (P)	1863 Bastia (Pa)
1696 Ronciglione (G)	1865 Volterra (P)
1699 Napoli (MI)	1871 Napoli (P)
1713 Napoli (P)	*1873 Firenze (B)
1726 Venezia (MZ)	1880 Livorno (C)
1739 Napoli (P)	1885 Livorno (C)
1740 Bologna (S)	1888 Firenze (C)
1758 Napoli (P)	*1889 Firenze (B)
1761 Venezia (P)	1898 Firenze (K)
1772 Lucca (P)	1900 Firenze (K)

Νομίζω ὅτι ὁ παραπάνω κατάλογος μαρτυρᾷ ἔργο «ἐπιτυχημένο» ποῦ ἀγαπήθηκε καὶ διαδόθηκε πλατιά σ' ὅλο τὸν ἰταλόφωνο χῶρο.

Στὴν πορεία τοῦ ἔργου σὲ τρεῖς αἰῶνες οἱ ἐπανεκδόσεις του σημειῶνουν ἀρκετὲς διαφορές. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ φυσιολογικὴ φθορὰ τοῦ κειμένου, τὴν ὀρθογραφικὴ ἀπλούστευση καὶ τὴν ἀντικατάσταση παλαιότερων λέξεων μὲ νεότερες, συναντοῦμε καὶ ἀπομάκρυνση ἢ προσθήκη στροφῶν. Οἱ τελευταῖες ὁμῶς αὐτὲς σημαντικὲς ἀλλαγές ἐμφανίζονται στὶς ἐκδόσεις ποῦ βλέπουν τὸ φῶς μετὰ τὶς ἀρχές τοῦ 18ου αἰῶνα. Λεπτομερὲς ἀντιβολὴ τῶν ἐκδόσεων Roma 1626, Venetia 1628 καὶ Trevigi 1660 ἀπέδειξε ὅτι στὰ τρία κείμενα δὲν ὑπάρχει ἀπολύτως καμιὰ οὐσιαστικὴ διαφορά. Στὸ ἴδιο συμπέρασμα κατέληξε καὶ ἡ Schreiber ποῦ σύγκρινε τὶς ἐκδόσεις Roma 1632, Venezia 1688 καὶ Ve-

nezia-Bassano [1690]¹. Ἐφοῦ λοιπὸν ὁ Κορνάρου θὰ χρησιμοποίησε ἔκδοση τοῦ 17ου αἰώνα δὲν μπορεῖ νὰ γεννηθεῖ πρόβλημα σχετικὸ μὲ πιθανὴ διαφορὰ ἐκδόσεων. Στὴν παραβολὴ τῶν κειμένων ποὺ θὰ ἀκολουθήσει χρησιμοποίησαμε τὴ βενετικὴ ἔκδοση τοῦ 1628 ποὺ εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς δυὸ παλαιότερες γνωστὲς καὶ ποὺ θὰ ἦταν πιὸ προσιτὴ (λόγω τοῦ τόπου τῆς ἔκδοσης) στὸν Κρητικὸ ποιητὴ ποὺ ἦταν «Βενετὸς ὑπήκοος».

ε') Ἐφοῦ πιστεύουμε ὅτι μὲ τὸ μελέτημα αὐτὸ θὰ ἀποδείξουμε τὴ γνωριμία τοῦ Κορνάρου μὲ τὸ ἔργο τοῦ Albani, σωστὸ εἶναι νὰ παραθέσουμε τὰ λιγοστὰ καὶ δυσέρετα βιογραφικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸν Ἰταλὸ ποιητὴ ποὺ μπορέσαμε νὰ συγκεντρώσουμε. Τὴν παλιότερη γνωστὴ μνεία γιὰ τὸν Angelo Albani ἀπὸ τὸ Orvieto, τὸν ἐπονομαζόμενον Pastore Poeta, παραδίδει ὁ Λέων Ἀλλάτιος τὸ 1633, ποὺ τὸν κατατάσσει στοὺς «ἐνδοξοὺς ἄνδρες» οἱ ὅποιοι διέμεναν στὴ Ρώμη γύρω στὰ 1630, μνημονεύοντας τὴν πρώτη ἔκδοση τοῦ *Innamoramento*... (=«Romae apud Ludovicum Grignanum 1626, in 12.»)². Τὴν πληροφορία τοῦ Ἀλλατίου μεταφέρουν καὶ οἱ μεταγενέστεροι Gio. Cinelli Calvoli, Dionigi Andrea Sancassani³, ὅπου ὁ πρῶτος ἐκδότης τοῦ Albani ἀναφέρεται ὄχι μὲ τὴν λατινοποιημένη μορφή τοῦ ὀνόματός του (=Ludovico Grignani), Giammaria Mazzuchelli, ποὺ ἀναφέρει καὶ τὴ βενετικὴ ἔκδοση τοῦ 1726⁴, ὁ Gio. Battista Febei, στὸν ὁποῖο χρωστᾶμε τὶς περισσότερες πληροφορίες ποὺ θ' ἀναφέρουμε ἀμέσως παρακάτω⁵, καὶ ὁ Luigi Fumi, ποὺ σημειώνει ὅτι ὁ Albani ὑπῆρξε «uomo di lettere e scrisse il noto poema *Paris e Vienna* (1626)»⁶.

Κατὰ τὶς πληροφορίες τοῦ Febei ὁ Angelo Albani γεννήθηκε στὸ Orvieto ἀπὸ οἰκογένεια εὐγενῶν. Πατέρας του ἦταν ὁ Vincenzo Albani καὶ μητέρα του ἡ Giulia τὸ γένος Magalotti, ἐπίσης εὐγενῆς τοῦ Orvieto. Ὁ Febei ἀναφέρει ὅτι ὁ ποιητὴς ἦταν νεαρὸς ἤδη τὸ 1564, πληροφορία ποὺ, ἂν τὴ δεχτοῦμε, σημαίνει ὅτι γεννήθηκε γύρω στὰ 1550, δηλαδὴ τὸ 1626 ποὺ ἐξέδωσε τὸ *Innamoramento*... ἦταν 76 περίπου χρονῶν. Αὐτὸ δὲν ἀποκλείεται βέβαια, ἀλλὰ δὲ μοιάζει πολὺ πιθανό. Ὁ Albani νέος παντρεύτηκε τὴν Cos-

1. E. v. Schreiber, ὁ.π., σ. 11.

2. Leonis Allatii, *Apes Urbanae, sive De Viris Illustribus, Qui ab Anno MDCXXX per totum MDCXXXII Romae adfuerunt, ac Typis aliquid evulgarunt*. Romae, Excudebat Ludovicus Grignanus, MDCXXXIII Superiorum Permissu, σ. 37.

3. *Biblioteca Volante di Gio. Cinelli Calvoli continuata dal Dottor Dionigi Andrea Sancassani*, Edizione Seconda, In miglior forma ridotta e di varie Aggiunte ed Osservazioni arricchita. Tomo Primo... In Venezia MDCCXXXIV, Presso Giambattista Albrizzi Q. Girolamo, σ. 17.

4. G. Mazzuchelli, ὁ.π., σ. 270.

5. G. B. Febei, ὁ.π., σσ. 347 καὶ 368.

6. Luigi Fumi, *Orvieto, Note storiche e biografiche*, Città di Castello 1891, σ. 218.

tanza Saracinelli, από ευγενική οικογένεια του Orvieto. 'Εκτός από το *Innamoramento...*, για το οποίο διασώζει την πληροφορία ότι «επανεκδόθηκε στη Ρώμη το 1646 και το 1654 από τον εκδότη Calvelli κι αργότερα πολλές φορές σε άλλες πόλεις», ο Febei σημειώνει ότι ο ποιητής έγραψε άλλο ένα έργο που ο ίδιος δὲ γνώριζε ἂν εἶχε ἐκδοθεῖ. 'Ο τίτλος του εἶναι: «*Natività della gloriosa Vergine Maria, con la vita che tenne mentre stette in questo Mondo*, in Ottava Rima di Angelo Albani detto il Pastor Poeta»¹. Τὸ ἔργο του αὐτὸ ξέρουμε σήμερα ὅτι τυπώθηκε καὶ ἕνα ἀντίτυπο μεταγενέστερης ἐκδοσης μὲ τὸν τίτλο «*Ottave spirituali sopra le litanie della gloriosa Vergine composte da Angelo Albano (sic) detto il Pastor Poeta, Bologna*» [χ.χρ. = 17..] σώζεται στὴν ἔθνικὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Μιλάνου, ὅπου σώζεται ἐπίσης καὶ νεότερη ἀνατύπωση τοῦ ἴδιου ἔργου: Bologna 1815². Ἄλλο ἔργο τοῦ Albani εἶναι τὸ *Contemplatione d'hoggi vivo e diman morto* ποὺ σώζεται στὴν Κεντρικὴ Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ρώμης σὲ ἔκδοση Viterbo 1677³.

Αὐτὲς τὶς ἐλάχιστες πληροφορίες κατορθώσαμε νὰ συγκεντρώσουμε γιὰ τὸν Albani. Ἐνδιαφέρον γιὰ μᾶς εἶναι ὅτι τόσο τὸ ἔργο τοῦ Albani, ὅσο καὶ ἡ ἀνώνυμὴ ἰταλικὴ ἐκδοχὴ σὲ πρόζα τοῦ *Paris e Vienna*, ἦταν κείμενα λαϊκῆς ἀπήχησης. Κυκλοφόρησαν σὲ πάμπολλες ἐκδόσεις, διαβάστηκαν κι ἀγαπήθηκαν σ' ὅλο τὸ χῶρο τῆς ἰταλικῆς ἐπικράτειας καὶ σίγουρα —μέσω Βενετίας— ἔφτασαν στὴν Κρήτη.

2. Κοινὰ θέματα καὶ χωρία.

Στὴν παραβολὴ τῶν χωρίων ποὺ ἀκολουθεῖ χρησιμοποιήθηκαν:

I. Τὸ γαλλικὸ κείμενο τοῦ *Paris et Vienne* (A) κατὰ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ Kaltenbacher. 'Ο πρῶτος ἀριθμὸς παραπέμπει στὴ σελίδα καὶ ὁ δεῦτερος στοὺς στίχους⁴.

II. Ἡ ἰταλικὴ ἐκδοχὴ σὲ πρόζα (P) κατὰ τὴ βενετικὴ ἐκδοσὴ τοῦ 1512 «per Ioanne Thacino da Trino» (Βρετανικὴ Βιβλιοθήκη). Τὸ πρῶτο γράμμα παραπέμπει στὸ τυπογραφικὸ φύλλο, ὁ λατινικὸς ἀριθμὸς ποὺ ἀκολουθεῖ παραπέμπει στὸ φύλλο μὲ τὴν ἔνδειξη r(ecto) ἢ v(erso) καὶ τὸ τελευταῖο γράμμα δηλώνει τὴν ἀ' ἢ β' στήλῃ τῆς σελίδας. Διορθώσαμε σιωπηρὰ τὴ στίξη καὶ ἀναλύσαμε κάποιες ἀπλὲς βραχυγραφίες (π.χ. et, non).

III. Τὸ ἔργο τοῦ Albani (B) κατὰ τὴν ἐκδοσὴ: «*Innamoramento di dui fidelissimi amanti PARIS e VIENNA*, Composto in Ottava Rima da

1. G. B. Febei, ὁ.π.

2. Primo Catalogo, ὁ.π., σ. 246.

3. Ὁ.π., σ. 245.

4. Βλ. σ. 100, σημ. 1.

Angelo Albani Orvietano, detto il Pastor Poeta, Diviso in otto canti con li suoi Argomenti. Rime belle e dilettevoli, honeste e piacevoli non più date in luce¹. Con licenza de' Superiori e Privilegio. In Venetia, Appresso Angelo Righettini 1628» (Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη Βιέννης). Ὁ πρῶτος ἀριθμὸς παραπέμπει στὴ σελίδα καὶ ὁ δεῦτερος στὴ στροφή).

IV. Ὁ Ἐρωτόκριτος (C) κατὰ τὴν ἔκδοση τοῦ Στ. Ξανθουδίδη στὴν ἀνατύπωση ποὺ ἐπιμελήθηκε ὁ Λ. Πολίτης. Ἀθήνα 1952². Τὰ γράμματα παραπέμπουν στὰ μέρη τοῦ ποιήματος καὶ οἱ ἀριθμοὶ στοὺς στίχους.

Τελειώνοντας θὰ ἤθελα νὰ ἐπισημάνω τοῦτο: σχετικὰ μὲ τὸ θέμα τοῦ μελετήματός μας, δὲν ἔχει καμιά σημασία ἂν μελλοντικοὶ ἐρευνητὲς ἀποδείξουν ὅτι ἄλλα χωρία τοῦ Ἐρωτόκριτου ἐξαρτῶνται ἀπὸ ἄλλα χωρία τῶν προτύπων ἢ κι ἀκόμη ὅτι ὁ Κορνάρος χρησιμοποίησε —ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἰταλικὴ ἔκδοχὴ σὲ πρόζα καὶ ἀπὸ τὴν ποιητικὴ διασκευὴ τοῦ Albani —καὶ ἄλλες ἀκόμη μεταφράσεις τοῦ *Paris et Vienne*. Γιὰ νὰ κλονισθεῖ ἡ χρονολόγησις τοῦ Ἐρωτόκριτου ποὺ εἰσηγοῦμεθα πρέπει νὰ ἀποδειχθοῦν ἐσφαλμένα καὶ νὰ ἀνατραποῦν ὅ λ α ἄ ν ε ξ α ι ρ ε τ ω ς τὰ 45 παραδείγματα ἀποκλειστικῆς ἐξάρτησις τοῦ Κορνάρου ἀπὸ τὸν Albani ποὺ ἀκολουθοῦν³.

1) Στὰ Α καὶ Ρ ἡ ἀποκάλυψις τοῦ ἔρωτα ποὺ τρέφει ὁ ἥρωας (*Paris - Ἐρωτόκριτος*) γιὰ τὴν ἀγαπημένη του (*Vienna - Ἀρετούσα*) πρὸς τὸν φίλο του (*Edardo - Πολύδωρο*) δηλώνεται μόνον ἔμμεσα καὶ ἀπουσιάζει ἀπὸ τὰ δύο αὐτὰ κείμενα ἢ κορυφαία στιγμὴ τῆς ἐξομολόγησις ποὺ συναντᾶμε στὰ Β καὶ C:

en nulle chouse ne prenoit (ὁ Paris) plaisir ne confort, fors tant seulement comme il parloit a son compaignon Edardo, qui doucement le confortoit.

(A 77, 12-14)

1. Προφανῶς ὁ ἐκδότης ἐννοεῖ πρώτη ἔκδοση στὴ Βενετία, ἐκτὸς ἂν, γιὰ διαφημιστικούς λόγους, ψευδῶς ἀναφέρει ὅτι αὐτὴ εἶναι ἡ «ἀπολύτως» πρώτη ἔκδοση.

2. Εἶχε ἤδη συνθεθεῖ τὸ κεφάλαιο τοῦ μελετήματος ποὺ ἀφορᾷ τὴ σύγκριση κειμένων ὅταν δημοσιεύτηκε ἡ νέα κριτικὴ ἔκδοση τοῦ Στ.υλ. Ἀλεξίου, γι' αὐτὸ δὲν παραπέμπουμε σ' αὐτήν. Ἐλέγξαμε ὅμως καὶ μὲ βάση τὴ νέα ἔκδοση ὅλα τὰ χωρία ποὺ παραθέτουμε.

3. Ὁφείλουμε νὰ σημειώσουμε ὅτι μερικὰ ἀπὸ τὰ παραδείγματα ποὺ θὰ ἀναφέρουμε τὰ ἔχει ἤδη ἐντοπίσει ὁ Māspero, χωρὶς ὅμως νὰ ἐλέγξει ἂν αὐτὰ τὰ κοινὰ χωρία ὑπῆρχαν καὶ στὴν ἰταλικὴ ἔκδοχὴ σὲ πρόζα. Βλ. Fr. Māspero, *Le fonti del poema neogreco Erotokritos e Paris e Vienna* di Angiolo Albani, Istituto Lombardo, Accademia di Scienze e Lettere, *Rendiconti*, Classe di Lettere, 105(1971) 69-86. Ὅσα παραδείγματα τοῦ Māspero δὲν ἀναφέρονται στὸ κείμενό μας δὲ θεωροῦνται ἔγκυρα γιὰτὶ ὑπῆρχαν καὶ στὴν ἰταλικὴ πεζὴ μετάφρασις ποὺ ὁ Māspero δὲν ἔλαβε ὑπόψη του. Πρέπει ἀκόμη νὰ σημειώσω ὅτι τὸ ὑπ' ἀριθμ. 14 παράδειγμα τὸ ἐπεσήμανε πρὶν ἀπὸ μᾶς ὁ νέος φιλόλογος κ. Γιάννης Μαυρομάτης ποὺ ἐτοιμάζει διδακτορικὴ διατριβὴ γιὰ τὶς ἰταλικὲς πηγὲς τοῦ Ἐρωτόκριτου.

et portava (ὁ Paris) secretamente questo suo amore solamente nel cuore sospirava, molte fiato dicendo con Ododardo (sic) del suo amore chel portava a Viena, pregandolo gli piacesse darli qualche contiglio et remedio; perche non era sufficiente a poder resistere ale forze damore. Et sopra tutte le cose del mondo non voleva che persona vivente se potesse acorgere ne cognoscere che portasse amore a Viena, excepto el suo caro fidelissimo compagno Odoardo, in elquale tutti li soi secreti haveva remesso.

(P a II^v β')

Στὰ Α καὶ Ρ λοιπὸν ἡ κοινοποίησι τοῦ μυστικοῦ στὸ φίλο δηλώνεται ἔμμεσα (Α: il parloit a son compaignon, Ρ: molte fiato dicendo con Ododardo). Στὰ Β καὶ C ὅμως ὑπάρχει ὀλόκληρη διαλογικὴ σκηνὴ ὅπου ἀποκαλύπτεται τὸ μυστικὸ, ἡ πορεία τῆς ὁποίας δείχνει ἀναμφισβήτητη ἐξάρτησι τοῦ C ἀπὸ τὸ Β:

Ἔχει ἤδη ἀναπτυχθεῖ τὸ ἀδιέξοδο στὸ ὁποῖο ὀδήγησε ὁ ἔρωτας τὸν Paris.

*Così Paris stando addolorato
Alquanti giorni con un gran pensiero,
Havea in Corte un'amico fidato,
Il qual tenea il Rè per suo Scudiero,
Era per nome Odoardo chiamato,
L'amava più che un suo fratello vero,
Ond hà costui fe manifesto il tutto,
Sperando coglier col suo aiuto il frutto.
Paris disse. Odoardo mio caro,
Come fratello à te mi raccomando...*

ἀκολουθεῖ ἡ ἀποκάλυψι τοῦ ἔρωτα τοῦ καὶ ὁ Paris τελειώνει τὴν «τιράντα» του:

*E se trovar tu sai qualche riparo,
A i crudel colpi ch'arrivati m'hanno,
Guarda in che periglio mi ritrovo,
Ch'appena nato si gran pene provo.*

(B 10, 2-3)

Καὶ μόνιος καὶ ὀλομόναχος ἐβάλθη νὰ περάσει,
καὶ νὰ μὴ δῆ ξεφάντωση, ὥστε πὸν νὰ γεράσει.
Μά ᾗχε ἓνα φίλο μπιστικὸ καὶ φρόνιμο περίσσα,
ὀμάδι ἀναθραφήκασι, ἀπόσταν τσι γεννήσα,
καὶ τ' ὄνομα τοῦ φίλου ντου Πολύδωρο τὸ λέγα,
σὲ μιὰ πνοὴν ἐζούσανε, σὲ μιὰν ἀγάπη ἐπλέγα,
καὶ μὴ μπορώντας τὴν κουρφήν ἀγάπη μπλιὸ νὰ χώνη,

μιὰν ταχινὴ τοῦ φίλου ντου τήνε ξεφανερώνει.

Λέει του: Ἐδέρφι, δὲ μπορῶ στὸν κόσμον μπλιὸ νὰ ζήσω...

ἀκολουθεῖ ἡ ἀποκάλυψη τοῦ ἔρωτά του καὶ ὁ Ἐρωτόκριτος τελειώνει τὴν «τιράντα» του:

*Δῶς' μου βουλή παρηγοριᾶς, σὰ φίλος βοήθησέ μου
καὶ τοῦτα ποὺ μὲ βρήκασι δὲν τὰ ἴλιζα ποτέ μου.*

(C α' 139-147/159-160)

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἰδέα γιὰ συγγραφή μιᾶς διαλογικῆς σκηνῆς ὅπου ὁ ἐρωτευμένος ἀποκαλύπτει μὲ δραματικὴ ἐνάργεια στὸ φίλο του τὸ μυστικὸ του, ἡ ἐξάρτηση τοῦ C ἀπὸ τὸ B φαίνεται καὶ ἀπὸ φραστικὲς ὁμοιότητες (τὶς ὑπογραμμίζω στὸ παραπάνω κείμενο) ποὺ δὲν εἶναι βέβαια συμπτωματικὲς.

2) Στὰ A καὶ P δὲν ἀναφέρεται καμιὰ «σωφρονιστικὴ» ἀντίδραση τοῦ φίλου. Ἀντίθετα στὰ B καὶ C ὁ φίλος γίνεται ἐξάλλος ἀπὸ τὴν ἐξομολόγηση τοῦ ἐρωτευμένου.

Μιλᾶ ὁ Odoardo:

*...disse: Che parlare è questo,
E qual cagione t'hà fatto innamorare,
Ch'eri tenuto così savio e honesto!*

(B 10, 4)

Μιλᾶ ὁ Πολύδωρος:

*Ἐδέρφι, τὰ σοῦ γροίκησα, τὰ μῶχεις μιλημένα,
ποτέ μου δὲν τὰ λόγιαζα, μηδ' ὄλιζ' ἀπὸ σένα,
νὰ βάλης ἔτοιμο λογισμό νὰ θὲς νὰ κιντυεύγης,
καὶ πράματ' ἀνημπόρετα κι' ἄμοιαστα νὰ γυρεύγης,
γιατὶ σὲ κράτου γνωστικό, ἄθροπο παιδεμένο,
μά, σὰ θωρῶ, κομπώνουμου στὸ σοῦ ἴχω γροικημένο.*

(C α' 165-170)

Στὸ B ἡ σκηνὴ διακόπτεται —οὐσιαστικὰ μόνον ἀπὸ ἓνα στίχο— καὶ ἐμφανίζεται σὲ δύο φάσεις. Στὸ C ἐνώνονται χρονικὰ οἱ δύο φάσεις καὶ ἡ ἀνάπτυξη ἔτσι γίνεται φυσιολογικότερα καὶ πιὸ διεξοδικά. Στὴ συνέχεια ὑπάρχουν καὶ ἄλλα κοινὰ θέματα (ἐντελῶς ἀνύπαρκτα στὰ A καὶ P).

3) Μιλᾶ ὁ Odoardo:

*E se dal petto vuoi levar l'affano
Da questo luoco te convien gir via.*

(B 11, 1)

Μιλᾶ ὁ Πολύδωρος:

μὰ μάλλιος καὶ τὸν πόθον τση νὰ διώξης ἀπὸ σένα,
καὶ νὰ μακρύνης ἀπὸ 'πά, νὰ πορπατῆς στὰ ξένα
(C α' 183-184)

Καμιὰ ἀναλογία στὰ A καὶ P.

4) Ἀφήγηση τοῦ Ποιητῆ:

Paris udendo si fatto parlare (ὁ Odoardo)
Di questo alquanto si fù rallegrato
(B 12, 1)

Ἀφήγηση τοῦ Ποιητῆ:

Τοῦ φίλου τὰ διατάματα μὲς στὴν καρδιὰν ἐμπαῖνα
τοῦ Ρώκριτου, καὶ τὴν πληγὴν δαμάκιν ἀλαφραῖνα
(C α' 371-372)

Καμιὰ ἀναλογία στὰ A καὶ P.

5) Ὑστερα ἀπὸ τὴ σύγκρουση μὲ τοὺς στρατιῶτες τοῦ βασιλιᾶ —τὴ νύχτα, μετὰ ἀπὸ τὶς πολλὰς «σερενάτες» τοῦ Ἑρωτόκριτου (Paris) καὶ τοῦ Πολύδωρου (Odoardo-Edardo) —ὁ ἥρωας ἀποφασίζει νὰ ἀποτραβηχτεῖ, πρὸς τὸ παρόν, ἀπ' τὴν ἀγαπημένην του. Τὸ γεγονός ἀναφέρεται στὰ κείμενα μὲ μεγάλες διαφορὰς:

Lors se pensa (ὁ Paris) *que il estoit asses scient, et entendoit les escriptures divines. En la ville avoit un evesque, qui s'appelloit levesque de Saint Vincent, et estoit homme devot et de bonne vie, ledit evesque l'amoit molt. Si ala demorer en sa compaignye, et passoit sa vie le plus couvertement et le plus doucement qu'il povoit.*

(A' 82, 11-15)

Paris che mai non stava alegro ne consolato non pigliando piu alcuno consorto per dar qualche recreatione al suo afflicto et appassionato core, fece amistade con lo vescovo de la terra, loquale era tenuto homo de grande sanctitate. Et perche Paris era molto virtuoso li pense grandissimo amore in modo che a questo Vescovo non pareva poder viver senza la sua compaignia, et cosi Paris passava la sua vita con molti affani al meglio che posseva.

(P a III^v α'-β')

Κι ἐνῶ, ὅπως εἶδαμε, στὰ A καὶ P ὁ Paris (Ἑρωτόκριτος) γιὰ νὰ ξεχάσει τὴν ἀγαπημένην του συνάπτει φιλίες μὲ κάποιον Ἐπίσκοπο, στὰ B καὶ C —ὅπως θὰ δοῦμε— ὁ ἥρωας συναναστρέφεται σοφοὺς γέροντας (ἀόριστα, κι ὄχι

Ἐπισκόπους). Ἐκτός ἀπὸ τὸ νόημα, καὶ ἡ φραστικὴ ταύτιση δείχνει —στοὺς παρακάτω στίχους— τὴν ἄμεση ἐξάρτηση τοῦ C ἀπὸ τὸ B μὲ τρόπο ἀναντίρρητο:

*Così vivendo sua vita stentava
In pace sopportando ogni tormento
E giorno e notte sempre mai pensava
Trovar rimedio al suo gravoso stento.
E con un saggio vecchio praticava,
Sforzandosi de star seco contento.
E questo lo faceva sol per provare
Se di Vienna si potea scordare.*

(B 18, 2)

Ἦφηκε πάλι τσι πολλοὺς καὶ μπλιὸ δέν τς ἀναμνιάζει
τὸ πράμα πού ἔναι στανικῶς ὀγλήγορα σκολάζει.
Μόνο μὲ κάποιους γέροντες συχνιά ἔπρασσε ν' ἀκούη
γιὰ κείνην ὅπου στὴν καρδιά μὲ τὸ σφυρὶ τοῦ κρούει.

(C α' 827-830)

6) Ἡ ἐξάρτηση τοῦ C ἀπὸ τὸ B στὸ σημεῖο αὐτὸ φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ μοτίβο τοῦ «σοφοῦ γέρου» (ποῦ ἐπανερχεταὶ ἐπίμονα καὶ στὴν ἐπόμενη στροφή τοῦ B) καὶ ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ θέματος· στὰ B καὶ C ἀναφέρεται ὅτι ὁ ἥρωας ἀπέκρυπτε τὸ αἶσθημά του καὶ τὸν πόνο του ἀπὸ τοὺς γέροντες ποῦ τοῦ κρατοῦσαν συντροφιά. Κι αὐτὸ ἐπίσης τὸ μοτίβο εἶναι ἐντελῶς ἀνύπαρκτο στὰ A καὶ P:

*E così con quel vecchio se ne stava,
Non dimostrando haver doglia nessuna,
Ma dentro del suo cuor si lamentava
Amaramente contro la fortuna,
E tanto amor quel vecchio gli portava...*

(B 18, 3)

μὰ δὲν ἐγνώθασι ποτὲ τὸ λογισμόν ὁπόχει,
γιατὶ ἔχωνε μὲ φρόνηση τς ἀναλαμπῆς τῆ λόχη

(C α' 837-838)

7) Στὰ A καὶ P ἀναφέρεται ὅτι ὁ ἥρωας ἐρωτεύεται τὴ νέα χωρὶς ὅμως νὰ μνημονεύεται πῶς καλλιεργήθηκε ὁ ἔρωτας αὐτός. Ἀντίθετα στὰ B καὶ C ἀποσαφηνίζεται ὅτι ὁ ἔρωτας τοῦ νέου δημιουργήθηκε σιγά-σιγά κατὰ τὴ διάρκεια ἐπισκέψεών του στὸ παλάτι, ὅπου —λόγω τῆς στενῆς σχέσης τοῦ πατέρα του μὲ τὸ βασιλιά— ἦταν πάντοτε εὐπρόσδεκτος.

*Et ogni volta che al Palazzo andava,
Il Padre seco menava il giovinetto*
(B 9,2)

Ἔστοντας καὶ καθημερνὸ νὰ πηλαίη στὸ παλάτι,
ὁ Ρήγας γιὰ τὸν κύρη του σὰν τέκνο τὸν ἐκράτει
(C α' 89-90)

8) Σχετικὴ μὲ τὰ παραπάνω εἶναι καὶ ἡ ἐπόμενη διαγραφὴ τῆς πορείας τοῦ ἔρωτα τοῦ νέου —ἀνύπαρκτη στὰ Α καὶ Ρ. Ὁ ἔρωτας ἀναπτύσσεται στίς συχνές ἐπισκέψεις τοῦ νέου στὸ παλάτι, ὅπου βλέπει τὴ νέα:

*E così praticando in questo loco
Paris senza alcuna sospitione,
Parevagli sentir à poco à poco
Nel suo misero cuor nuova passione*
(B 9,3)

ἄμε ταχιά, πήγαινε ἀργά, θώρειε τὴν Ἀρετούσα
μέσα ἢ καρδιά ντου λάμπανε, τὰ σωθικὰ κεντοῦσα·
ἀγάλια ἀγάλια σ' ἐρωτιά καὶ πόθον ἐκινᾶτο,
πέιραξιν εἶχε λογισμοῦ κι' οὐδὲ ἔρω' οὐδὲ κοιμᾶτο.
(C α' 91-94)

Ἄξιομνημόνευτη καὶ ἡ λεκτικὴ ταύτιση: à poco à poco, ἀγάλια ἀγάλια.

9) Ὅταν ἡ ἥρωίδα ἀκούει τὰ τραγούδια τοῦ νυχτερινοῦ τραγουδιστῆ, στὰ Α καὶ Ρ ἀναφέρεται πῶς τῆς ἀρέσουν καὶ πῶς ἡ ἴδια κολακεύεται πού προφανῶς κάποιος τὴν ἔχει ἐρωτευθεῖ. Ὅμως στὰ Β καὶ C ἀναφέρεται ρητὰ ὅτι ἀπὸ τὰ τραγούδια ἀρχίζει ἡ νέα νὰ ἐρωτεύεται τὸν ἄγνωστο τραγουδιστὴ (ἔχι τὸν ἥρωα, ἀφοῦ δὲν ἔχει ταυτίσει ἀκόμη τὸν ἥρωα μὲ τὸν τραγουδιστὴ). Ἡ πορεία τῆς συνειδητοποίησης τοῦ αἰσθήματος εἶναι πολὺ συγγενικὴ στὰ δύο τελευταῖα κείμενα:

*Vienne, qui continuellement escoutoit les oubades que les deux compaignons
fusoient, sy avysoit et pensoit et puis en soy mesmes disoit: «Tieulx chan-
ter et tieulx sonner ont commansement et son fais pour hommes qui m'ai-
ment bien».*

(A 78, 12-15)

*(Vienna) anchora non haveva sentito che cosa fusse amore. Ma pur gli pia-
ceva cognoscendo che per suo amore gli era fatti cotanti soni et stando piu
volte in questi pensieri tutta se consumava de voler saver, chi fusse coloro
che cosi nobilmente sonavano.*

(P a III^r α')

*La gentil Giovinetta innamorata
Era già del bel suon del Giovinetto,
E tutto il giorno stette addolorata,
Per il pensier, che havea dentro del petto*
(B 13, 1)

κι' ἐρχίνισεν ἀπὸ μακρὰ ὁ πόθος νὰ δοξεύγη,
καὶ δίχως νὰ τόνε θεωρῆ, μὲ τὰ τραγούδια αὐτῆνα
σ' ἀγάπην ἐμπερδεύετο κι' εἰς πεθυμῶν ἐκίνα.
(C α' 440-442)

10) Ὁ βασιλιάς ἀποφασίζει νὰ μάθει τὸν τραγουδιστὴ ὀργανώνει (στὰ A καὶ P) πολλὰς γιορτὲς γιὰ ν' ἄρθουν ὅλοι οἱ τραγουδιστὲς τῆς περιοχῆς τοῦ κι' ἔτσι νὰ ἀναγνωρίσει, ἀπ' τὴν ποιότητα τοῦ τραγουδιοῦ, τὸ νυχτερινὸ τραγουδιστή. Ἀντίθετα στὰ B καὶ C ὁ βασιλιάς ὀργανώνει μὲ ἓν μόνο γιορτή:

...ledit dauphin souvent fist ordener pluseurs festes...
(A 77, 24)

*...lo Dolfino faccia fare molte feste ordinando che tutti gli sonatori de ogni
instrumento gli dovesse vegnire.*

(P a IIIr α')

*E fe far una festa si solenna
Per dare spasso à sua figlia Vienna.*
(B 14, 2)

Καὶ μὲν ἡμέρα κάλεσμα ἤκαμε στὸ παλάτι,
ξεφάντωση ἀπὸ τὸ ταχὺ ὡς τὸ βραδὺν ἐκράτει
(C α' 471-472)

11) Ὁ βασιλιάς, μετὰ τὴν ἀποτυχία τοῦ νὰ βρεῖ τὸν τραγουδιστὴ ἀνάμεσα στοὺς καλεσμένους τῆς γιορτῆς, καλεῖ ἀμέσως (στὰ B καὶ C) δέκα στρατιῶτες τοῦ καὶ τοὺς διατάζει νὰ στήσουν ἐνέδρα τῆ νύχτα. Στὰ A καὶ P ἡ σύγκληση τῶν δέκα στρατιωτῶν δὲ γίνεται ἀμέσως μετὰ τὴ γιορτὴ, ἀλλὰ μεσολαβοῦν ἄλλες σκηνές.

12) Δὲ διαγράφεται ἐπίσης στὰ A καὶ P τὸ ἔντονο ἐνδιαφέρον τοῦ βασιλιᾶ — πού φτάνει ὡς τὴν ἀγωνία στὰ B καὶ C — νὰ μάθει ποιοὺς ἐπιτέλους εἶναι ὁ τραγουδιστής:

*Ung jour se pansa qu'il faillot qu'il sceust ceste chouse. Le dauphin ung
autre jour fist venir ditz de ses chivaliers...*

(A 79, 1-3)

Et misser lo dolfino fece mettere diexe homini in posta armati...

(P a III^r α')

*E dentro del suo cuor s'è risoluto
In tutti i modi vuol saper chi sono,
E fe dieci chiamar della sua Corte...*

(B 15, 1)

Ἄρα βάνει λογισμό, πολλὰ βαθιὰ τὸν πιάνει
ἴντα ἔναι κ' ὁ τραγουδιστῆς τῆς νύκτας δὲν ἐφάνη,
(παραλείπονται δύο στίχοι)

Καὶ κράζει μὴν ἀργατιῶν δέκα ἀπὸ τὴν αὐλήν του...

(C α' 507-508/511)

Ἡ εἰκόνα τῆς ψυχικῆς ἀνησυχίας τοῦ βασιλιᾶ (πολύ περισσότερο ἀπὸ τὴν χρήση τῆς ἴδιας λέξης: αὐλή-Corte) ἐνισχύει τὴν ἐξάρτηση τοῦ C ἀπὸ τὸ B καὶ στὰ χωρία αὐτά.

13) Στὴ διαταγὴ τοῦ βασιλιᾶ πρὸς τοὺς στρατιῶτες ὑπάρχει καὶ ἡ παρακάτω νοηματικὴ καὶ φραστικὴ ὁμοιότητα τῶν B καὶ C:

E menateli à me senza dimoro

(B 15, 2)

γλήγορα φέρετέ τονε εἰς τὸ παλάτι τοῦτο

(C α' 516)

Στὰ A καὶ P λείπει ὁ χρονικὸς προσδιορισμὸς τῆς βίαιης προσαγωγῆς τῶν τραγουδιστῶν.

14) Μετὰ τὴν ἀποτυχία τῶν 10 στρατιωτῶν νὰ ἀντιμετωπίσουν τοὺς δύο τραγουδιστὲς ὁ βασιλιάς ἀποφασίζει νὰ στείλει ἰσχυρότερες δυνάμεις. Ὁ ἀριθμὸς τῶν στρατιωτῶν στὴ νέα αὐτὴ ἀποστολὴ ταυτίζεται μόνο στὰ B καὶ C.

...(le dauphin) *disoit en soy mesmes que a l'autre nuyt il y mettroit tant de gens...*

(A 81, 22-23)

...el Dolfino comando che la nocte sequente andesseno vinticinque homini armati...

(P a III^v β')

*E la sera venente apparecchiati
Eran trenta persone assai più forte*

(B 17, 2)

τριάντα πέμπει καθ' ἄργα καὶ τάσσει τως καὶ δῶρα

(C α' 769)

15) Ὁ πατέρας τοῦ ἥρωα (Jacques, Iacomo, Πεζόστρατος) ἀρρωσταίνει κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀπουσίας τοῦ γιοῦ του. Τὸ γεγονός ἀναφέρεται καὶ στὰ τέσσερα κείμενα, μόνο ὅμως στὰ Β καὶ C ὑπάρχει ἓνα κοινό, πρόσθετο στοιχείο: ὄλος ὁ λαὸς ἀνησυχεῖ γιὰ τὴν τύχη τοῦ Πεζόστρατου (Iacomo).

*Ma tutta la Città n'ebbe dolore,
E par ch'al pianto ognun di lor si muova*
(B 68, 3)

Ἡ χώρα κεῖ μαζώνετο κι' ὄλη τὸν ἑλπιᾶτο
(C α' 1379)

Στὰ Α καὶ Ρ δὲν ὑπάρχει οὔτε ὑποψία ὑποδήλωσης παρόμοιου μοτίβου.

16) Φεύγοντας γιὰ ταξίδι ὁ Ἐρωτόκριτος (Paris) δίνει στὴ μητέρα του νὰ τοῦ φυλάξει τὰ κλειδιά τοῦ ἰδιαίτερου δωματίου του. Τὸ μοτίβο ὑπάρχει καὶ στὰ τέσσερα κείμενα, στὰ Β καὶ C ὅμως ὁ ἥρωας ζητάει ἀπ' τὴ μητέρα του νὰ φυλάξει τὰ κλειδιά σὲ κάποιο μυστικὸ μέρος. Παρόμοια συμβουλή δὲν ὑπάρχει στὰ Α καὶ Ρ. Ἀντίθετα στὰ Β καὶ C ὑπάρχει καὶ λεκτικὴ ταύτιση: Μιλᾷει ὁ Paris:

...tenes les cle en lieu que personne ne les puisse trover fors vous.
(A 123, 1)

Paris diede le chiave de la sua camera a sua madre pregandola per quanto amore gli portava che la non fusse dalchuno infin ala sua tornata.
(P bIV α')

*Dicendo (ὁ Paris) «Madre mia raccomandata
Ti sia la stanza mia, che ci ho serrato
De molte cose le qual tengo grate,
Vi prego c'hà nissun non le mostrare.
Hor eccovi le chiavi in vostre mano,
In un secreto loco le mettete...»*
(B 65, 2-3)

*Παράχωστα τὴ μάναν του ἐθέλησε νὰ κρᾶξη,
τῇ κατοικιᾷς του τὰ κλειδιά τσ' ἤδωκε νὰ φυλάξη·
λέει τση: «Μάνα, ἄ μ' ἀγαπᾷς, ἀθρώπου μὴν τὰ δώσης,
'ς τόπο κουρφό ἄμε βάλε τα καὶ κάμε νὰ τὰ χώσης,
γιατ' ἔχω μὲς στ' ἀρμάρι μου κάποια χαρτιά γραμμένα,
ὁποῦ δὲ θέλω νὰ τὰ δῇ ἄλλος δίχως μου μένα».*
(C α' 1297-1302)

Ὅπως βλέπουμε, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, στὰ Β καὶ C ὁ ἥρωας ἐξηγεῖ στὴ μητέρα του καὶ τὸ λόγο (ποῦ εἶναι βέβαια πρόφραση) γιὰ τὸν ὅποιο δὲ θέλει ἄλλος νὰ μπεῖ στὸ δωμάτιό του.

17) Ὅταν γεννιέται ἡ Vienna-Ἀρετούσα τὰ A καὶ P ἀναγράφουν ὅτι ἐπικρατεῖ στὴ χώρα, γενικά, χαρά. Τὰ B καὶ C ὁμῶς εἰδικότερα ἀναφέρουν ὅτι κυρίως ὁ βασιλιάς κι ἡ βασίλισσα χάρηκαν καὶ —κατεπέκταση— οἱ ἄλλοι:

Pour ceste chouse fust menee tres grant joye, et faicte tres grant feste pour toute la terre du dauphin.

(A 74, 7-8)

...de laqual fu fatta gran festa et triumpho assai per tutto el suo paese del suo nascimento...

(P a IIY α')

*Il Re con la sua Donna assai gradita,
Vedendo quella havean gran contentezza*

(B 7, 2)

θαράπιο κι ἀναγάλιαση, χαρὰ πολλὰ μεγάλη
ὁ Πήγας μὲ τὴ Πήγισσαν ἐπήρασιν κι οἱ ἄλλοι

(C α' 53-54)

18) Σχετικὴ μὲ τὰ παραπάνω εἶναι καὶ ἡ ἀναφορὰ «λύτρωσης» τοῦ βασιλιᾶ μὲ τὴν ἐγκυμοσύνη τῆς γυναίκας του στὰ B καὶ C. Τὸ μοτίβο λείπει ἐντελῶς στὰ A καὶ P:

*E trarlo fuor di così grave affano
E d'ogni suo pensier il cor gli sciolse*

(B 7, 1)

κι ὁ Πήγας ἐκ τὸ λογισμό καὶ βάρος ἐλυτρώθη

(C α' 48)

19) Ἡ κόρη τοῦ βασιλικοῦ ζεύγους μόλις γεννιέται «φωτίζει» τὸν περίγυρό της. Τὸ μοτίβο μόνο στὰ B καὶ C:

Che chi la vede al Sol la rassomiglia

(B 7, 1)

μὰ θυγατέραν ἦκαμε, πού 'φεξε τὸ παλάτι

(C α' 51)

20) Ἡ Vienna-Ἀρετούσα μπαίνουντας στὸ δωμάτιο τοῦ, ἄγνωστου ἀκόμη, ἀγαπημένου της νιώθει μιά παράξενη συγκίνηση νὰ τὴν κυριεύει:

*E Vienna guardava intorno, intorno,
E sentiva nel cor somma dolcezza*

(B 72, 4)

μ' ἀπ' ὄλες πλιὰ τὰ ρέγετο τοῦτ' ὄλα ἡ Ἀρετούσα,
παρηγοριὰ κι ἀλάφρωση τὰ μέλη τζη γροικοῦσα

(C α' 1415-1416)

Δὲν ὑπάρχει τίποτα ἀνάλογο στὰ Α καὶ Ρ.

21) Στὸ Β ἢ Vienna —μετὰ ἀπὸ δεύτερη ἔρευνα— βρίσκει στὸ δωμάτιο τοῦ Paris τὰ βραβεῖα ποὺ κέρδισε ὁ ἀγαπημένος της καὶ λέει:

Eccoti Balia mia più chiari segne

(B 75, 4)

Ἄλλὰ καὶ στὸ C ἢ Ἀρετούσα —μετὰ ἀπὸ δεύτερη ἔρευνα— βρίσκει τὴ ζωγραφιά της καὶ λέει:

Νένα, ἴντ' ἄλλο μπλιὸ σημάδι θεὸς νὰ δοῦμε

(C α' 1511)

Ἡ ταύτιση τῆς ἔκφρασης εἶναι σχεδὸν ἀπόλυτη καὶ δὲν ὑπάρχει οὔτε καθυπό-
νοιαν στὰ Α καὶ Ρ.

22) Στὸ Β ἢ Vienna, ἀφοῦ βρεῖ τὰ τρόπαια τοῦ Paris καὶ ἀναγνωρίσει τὸν ἀγαπημένο της, καταλήγει μὲ τὴν εὐχὴ ὅλα, τὴν πιά, νὰ τελειώσουν μὲ τὸ γάμο τους:

Ne venghi à fin col matrimonio santo

(B 76, 1)

Ἄλλὰ καὶ στὸ C ἢ Ἀρετούσα στὴν ἀνάλογη στιγμή ἀναφωνεῖ:

ἄντρας μου νὰ 'ν' ὁ Ρώκριτος, τότες κι' ἐγὼ νὰ κάμω

κάθε προπέ, κάθε μοιαστὸ στὸν ἐδικό μας γάμο

(C α' 1687-1688)

Εὐχὴ γάμου δὲν ὑπάρχει στὶς ἀνάλογες σκηνὲς τῶν Α καὶ Ρ.

23) Μετὰ τὴ διακοπὴ τῶν νυχτερινῶν τραγουδιῶν κάτω ἀπ' τὰ παράθυ-
ρά της, ἢ Vienna-Ἀρετούσα εἶναι ἀναστατωμένη κι ἐξομολογεῖται στὴν Isa-
bella-Νένα τὸ ἔντονο ἐνδιαφέρον της γιὰ τὸν τραγουδιστὴ. Στὰ Α καὶ Ρ ἢ φί-
λη-τροφὸς τῆς νέας δὲ δίνει καμιά ἀπάντηση καὶ δὲν παίρνει θέση. Ἀντίθετα
στὰ Β καὶ C προσπαθεῖ νὰ πείσει τὴν ἡρωίδα νὰ ἐγκαταλείψει τὸ ἐνδιαφέρον
της καὶ τὴν ἐρωτικὴ τάση της. Ἡ σημαντικὴ αὐτὴ σκηνὴ ὑπάρχει μόνον
στὰ Β καὶ C. Παράδειγμα συμβουλευτικῆς τάσης τῆς Νένας-Isabella:

Dicendo, che pensate voi di fare,

Volete ben, che l'amor più s'accenda,

E faccia vostra vita consumate,

Me per ben, che voi fate un grand errore,

Gia non sapendo à chi portate amore.

Pregar vi voglio dolce figlia mia,

Che vi vogliate tal cosa scordare,

*Ch'io vi sò dir, che fate gran pazzia
A voler questa impresa seguitare.*

(B 19, 3-4)

καὶ λέει τση: Παιδάκι μου, ἴντά ἔναι τὰ δηγᾶσαι;

.....
τοῦτό ἔναι (ὁ ἔρωτας) σὰν τὴν ἀρρωστία καὶ κἀηλα ὄντεν ἀρχίσει

.....
διῶξε τς αὐτοὺς τσι λογισμούς, ξύπνησε, ξεζαλίσει

(C α' 671/701/725)

κι ἀργότερα:

δίχως νὰ δῆς ποιὸς τραγουδεῖ καὶ διχωστὰς νὰ ξεόρης

ποιὸς εἶναι, ποιὸς τὸν ἤπεψε, νὰ θέλης νὰ τὸν εὔρης;

(C α' 935-936)

Οἱ στίχοι ποὺ παραθέτω εἶναι ἀπλῶς ἐνδεικτικοί. Σημαντικώτατο στοιχεῖο ἀποτελεῖ ἡ ὑπαρξὴ τῆς σκηνῆς καὶ τὸ «πνεῦμα» τῆς κοινῆς στὰ Β καὶ C.

24) Ὁ Paris-Ἐρωτόκριτος ἔχει ἀutoεξοριστεῖ γιὰ νὰ ξεγάσει τὸν ἔρωτά του. Στὴν πατρίδα του ἐπιστρέφει: τυχαῖα στὸ A, ὕστερα ἀπὸ γράμμα τοῦ πατέρα του στὸ P, καὶ ὕστερα ἀπὸ γράμμα τῆς μητέρας του στὰ Β καὶ C:

Lendemain Paris et Edoardo revenyrent de Brebant, et quant ilz furent venus, Paris trova messire Jacques, son pere, qui estoit guery de la maladie qu'il avoit heue.

(A 134, 21-23)

Advenne che misser Iacomo mando una lettera al suo figliolo Paris notificandoli come lui era fortemente agravato de una terribel febre, per la qual li medici dubitavano molto de la sua vita.

(P b II^r β')

*E fugli un giorno presentato carte
Scritte, che da sua casa ne venia;
Dicevan: figlio, a me duolmi di darte
Questa novella dolorosa e ria,
Che quasi il padre tuo di vita e senza...*

(B 67, 4)

Μέσα σὲ τοῦτον τὸν καιρὸ δ στρατολάτης φτάνει,
κι' ἤμαθε γιὰ τὸν κόρην του πὼς στέκει ν' ἀποθάνη.

Ἐμίσειε σπουδακτικὰ νὰ πάη στὴν Ἀθήνα,
γιατὶ μὲ λόγια σπλαχνικὰ ἢ μᾶνα ντου τοῦ ἔμνη.

(C α' 1763-1766)

25) Μετά τὴν τελευταία τους μυστικὴ ἐρωτικὴ συνάντησιν οἱ δύο νέοι χωρίζουν καὶ ὁ Paris-Ἐρωτόκριτος φεύγει ἐγκαταλείποντας τὴ χώρα του. Ἡ εἰκόνα τοῦ νέου ποὺ φεύγει («χαμένος») καὶ μὴ ὑπολογίζοντας τὸ θάνατο ὑπάρχει μόνο στὰ Β καὶ C:

*E così cominciando à caminare,
Non schifanno di morte alcun periglio,
Dui giorni caminò senza mangiare,
Mai non levando de la terra il ciglio*

(B 124, 1)

στ' ἄλογο ἀπάνω σὰν τυφλὸς καὶ σὰ βουβὸς ἐγίνη,
τσὶ σκάλες του δὲν τσὶ πατεῖ, τὸ χαλινάρι ἀφήνει,
μπαίνει 'ς λαγκάδια καὶ βοσνιά κι' εἰσὲ μεγάλα δάση
καὶ παρακάλειε νὰ 'βγουσι θεριά νὰ τότε φᾶσι...

(C γ' 1713-1716)

26) Μετά τὴν πρώτη σύγκρουση τῆς Vienna-Ἀρετούσας καὶ τῶν γονιῶν της στὰ Α καὶ Ρ ἡ βασίλισσα καλεῖ τὴν Isabella-Νένα καὶ τὴν ἐπιπλήττει. Ἀντίθετα στὰ Β καὶ C ὁ βασιλιάς ἑξαλλος —κι ὄχι ἡ βασίλισσα— βρίζει τὴ σύντροφο τῆς κόρης του. Τὰ δύο τελευταῖα κείμενα μάλιστα εἶναι ἀρκετὰ συγγενικά, ἐνῶ τίποτα παρόμοιο δὲν ὑπάρχει στὰ Α καὶ Ρ:

*Voltandosi poi verso la Nutrice,
Dicendogli di molta villania,
Perfida, iniqua, falsa, e traditrice,
E questa la fidanzza ch'io t'havia*

(B 130, 3)

Ἄ Ο Βασιλιὸς μ' ἀγριότητα λέει: Καταραμένη,
ἢ θυγατέρα μου ἀπὸ σὲ εἶναι δασκαλεμένη.
Ἢ μιὰ συγκόβγει, σὰ θωρῶ, κι' ἢ ἄλλη τὰ τροπώνει
ἢ μιὰ τὰ κάνει τὰ κακά, κι' ἄλλη τσῆ τὰ χώνει

(C δ' 559-562)

27) Μετά τὴν ἄρνηση τῆς κόρης του νὰ παντρευτεῖ καὶ τὴν ὑποψία (στὸ C) ἢ τὴ βεβαιότητα (στὸ Β) τοῦ βασιλιᾶ γιὰ ἄλλες ἐρωτικὰς σκέψεις της, ὁ τελευταῖος ἑξαλλος ἀπειλεῖ νὰ σκοτώσει τὸ παιδί του:

*E tu perfida rea, e senza honore,
Che mille volte sij pur maledetta,
Che prima ch'io ti dasse à un tal villano,
La morte ti darei con le mie mano.*

(B 149, 2)

*Τέκνο κακὸ καὶ πίβουλο, τοὶ πονηριῆς γεμάτο,
γροῖκῃσε κι' ἀφουγκροῦ καλὰ τὸ σημερινὸ μαντάτο·
γῆ διῶξε τσι τοὶ λογισμοὺς κείνους ποὺ σὲ προδίδου,
γῆ θάνατο τὰ χέρια μου ἀλύπητο σοῦ δίδου.*

(C 8' 431-434)

Πολὺ λιγότερο συγγενικά, τὰ ἄλλα δύο κείμενα ἀναφέρουν:

*...je te destruiroye et defferoye de tous tes membres l'un apres l'autre et ta-
cher a beaux petis morceaux, et les mengeroye.*

(A 210, 6-7)

*Io giuro a dio che prima ne daria tanto del capo nel muro chio gli toria con
la mia mano la vita, che mai questo suo desiderio habia effecto.*

(P d I' α')

28) Μετὰ τὴν πεισματικὴ ἄρνηση τῆς Vienna-Ἀρετούσας νὰ παντρευ-
τεῖ ἐκεῖνον ποὺ ὁ πατέρας τῆς τῆς συνιστᾷ, ὁ βασιλιάς δικαιολογεῖται στὸν ὑ-
ποψήφιο γαμπρὸ (ἢ τοὺς ἐκπροσώπους του) ἰσχυριζόμενος ὅτι ἡ κόρη του εἶ-
ναι ἄρρωστη. Εἰδικὰ ὅμως στὰ B καὶ C ὁ βασιλιάς προβάλλει τὴ δικαιολογία
ὅτι ἡ κόρη του ἔχει φτάσει στὰ πρόθυρα τοῦ θανάτου, μοτίβο ποὺ δὲν ὑπάρχει
στὰ A καὶ P:

*...a ma fille Vienne, qui maintenant doit estre espousee, sont survenues
aucunes fieves qui la tenent en grant detresse...*

(A 216, 6-7)

*...Vienna era uno pocho distemperata, mha credeva che quello suo male
fusse piu tosto proceduto da freddo che daltra cosa.*

(P d I' β')

*Pensò di dir, che la sua figlia stava
Ammalata, è di morte era dubbiosa*

(B 150, 1)

*γιατί' ναι ἡ Ἀρετὴ κακὰ κι' ὅλοι οἱ γιατροὶ τοῦ λέσι
πὼς εἶναι τὸ κακὸ κτικιὸ καὶ ζωντανὴ τὴν κλαῖσι*

(C 8' 463-464)

29) Ἀφοῦ ἀνακοινώσει ὁ βασιλιάς τὴ δῆθεν ἀσθένεια τῆς κόρης του τὸν
κυριεῖει νέα ἔκρηξη θυμοῦ ἐναντίον τῆς. Ἡ ἔκρηξη αὐτὴ ἀναφέρεται μ ὀ ν ο
στὰ B καὶ C, ἕνας στίχος μάλιστα εἶναι πολὺ συγγενικὸς στὰ δύο κείμενα:
(Στὸ B μιλάει ὁ βασιλιάς γιὰ τὸ πῶς θὰ φερθεῖ στὴν κόρη του):

Non padre, ma nemico esser gli voglio

(B 151, 3)

(Στὸ C μιλάει ὁ Ποιητὴς γιὰ τὸ πῶς φέρεται ὁ βασιλιάς στὴν κόρη του):

ὡσὰ θεριὸν ἀλύπητο ὄχι σὰν κύρης κάνει

(C δ' 484)

30) Ἄμέσως μόλις φυλακιστοῦνε ἡ Vienna-Ἀρετούσα μιλάει στὴν Isabella-Νένα γιὰ τὴ φοβερὴ ἔκβαση τοῦ ἔρωτά της. Τὸ σημαντικό αὐτὸ μοτίβο δὲν ὑπάρχει στὰ A καὶ P, ἀλλὰ μόνο στὸ B, κι ἀπὸ κεῖ παραλλαγμένο καὶ ἀναπτυγμένο στὸ C. Μερικὲς ιδέες τοῦ B μάλιστα ἔχουν περάσει—παραλλαγμένες κι αὐτὲς— στὸ C:

*O iniqua sorte, che sia maladetta,
Che di venir à questo mai credia
Dapoi ch'io pato tant'acerbe pene,
Almen Paris mio tu stessi bene.*

(B 153, 3)

Ἄνάθεμα τὰ φύλαγε Νένα μου, ἢ μοῖρα πίσω

.....
Καὶ τίς μᾶς τὸ ἔλενε πεῖ τὸν περασμένο χρόνο

.....
καὶ μόνο μιὰ παρηγοριὰ μοῦ πόμενε μεγάλη,
πὼς ἔς τοῦτ' ὅλα μὲ φέρει τοῦ Ρώκριτου τὰ κάλλη.

(C δ' 600/592/643-644)

Δὲν ἔχουν τόση σημασία τὰ παραπάνω χωρία, ὅσο ἡ ὑπαρξὴ μόνο στὰ B καὶ C τοῦ μοτίβου.

31) Ὁ Paris-Ἐρωτόκριτος, σωτήρας τοῦ βασιλιᾶ στὸ τέλος, ζητᾶ τὴν κόρη του σὲ γάμο (στὰ A, P, B μέσω τρίτων, στὸ C ἀπευθείας ἀπ' τὸ βασιλιά). Ὅμως μόνον στὰ B καὶ C διατυπώνονται ἐπιφυλάξεις ἀπὸ τὸ συνομιλητὴ τοῦ ἥρωα γιὰ τὸ ἂν θὰ τοῦ ἀρέσει ἡ Vienna-Ἀρετούσα. Καὶ στὰ δύο κείμενα ὁ ἥρωας ἀνεπιφύλακτα ἀπαντᾷ:

*O bella, ò brutta, ò libera, ò stroppiata,
A così come l'e la terrò aggrata*

(B 195, 2)

*ἂν ἦτονε κι' ὀλότυφλη, κουτσὴ καὶ ζουγλοχέρα,
τς ἄλλες κρατῶ γιὰ σκοτεινὲς κι' ἐκείνη κράζω μέρα*

(C ε' 261-262)

Ἰδιαίτερα ἰσχυρὴ ἡ σχέση stroppiata (ἀκρωτηριασμένη) καὶ ζουγλοχέρα.

32) Ὄταν ἡ Vienna-Ἀρετούσα στὴ φυλακὴ ἀκούει γιὰ πρώτη φορὰ τὴν πρόταση ποὺ τῆς ἀπευθύνεται νὰ παντρευτεῖ τὸν —ἄγνωστο γι' αὐτὴν— σωτήρα τοῦ πατέρα της, ἀντιδρᾷ στὰ Β καὶ C κατὰ τὸν ἴδιον ἀκριβῶς τρόπο:

*Vienna stava attenta ad ascoltarlo,
E li bell'occhi sui calati tiene*

(B 197, 2)

Ἡ Ἀρετούσα χαμηλὰ εἶχε τὸ πρόσωπόν της

.....

καὶ δίχως νὰ τόνε θωρῆ, νὰ τὸν ἀναντρανίζη

(C ε' 481/483)

Παρόμοια εἰκόνα δὲν ὑπάρχει στὰ A καὶ P.

33) Ὄταν ἡ ἡρώιδα στὴ φυλακὴ ἀρνιέται γάμο μὲ τὸ σωτήρα τοῦ πατέρα της, ὁ —ἄγνωστος της ἀκόμη— θγαπημένος της τὴν ἀκούει μὲ συγκίνηση. Τὸ μοτίβο μόνο στὰ Β καὶ C:

*Ma Paris, che 'l tutto ascolta, e sente,
Fingeva star come huomo smarrito,
Quanta letitia hà nel suo cuor che vede,
Che Vienna stà forte alla sua fede.*

(B 198, 2)

Λογιάσετε ὁ Ρωτόκριτος μ' ἴτα καρδιὰ σωμαίνει,
νὰ δὴ μιὰ ἀφέντρα καὶ κερὰ ἐτόσα μπιστεμένη

.....

εἶχε χαρὰ νὰ τὴ γροικᾷ πῶς δὲν τὸν ἀπαρνᾶται

(C ε' 507-508/515)

34) Ὄταν ὁ βασιλιάς πεθαίνει, ὁ Paris-Ἐρωτόκριτος ἀνεβαίνει στὸ θρόνο. Ἡ ἐνάρετη βασιλεία του ἀναφέρεται πολὺ συγγενικὰ στὰ Β καὶ C:

*Regnò gran tempo ne la Real siede
Paris con prudenza e cortesia*

(B 210, 2)

κι' ἤκατσεν ὁ Ρωτόκριτος εἰς τὸ θρονὶ κι' ὀρίζει

μὲ φρόνεψη πορευγεται, μὲ γνώσιν ὀρδινιάζει

(C ε' 1504-1505)

Δὲν ὑπάρχει καμιὰ παρόμοια εἰκόνα στὰ A καὶ P.

35) Ἀπὸ τίς πιὸ ἐμφανεῖς συγγένειες τοῦ Β καὶ τοῦ C εἶναι ἡ περιγραφή τῆς «γκιόστρας». Ὅπως εἶναι γνωστὸ ὅλα τὰ ξένα κείμενα (A, P καὶ B) περι-

γράφουν δύο κονταροχτυπήματα, ἀπὸ τὰ ὅποια τὸ δεύτερο εἶναι τὸ ἐκτενέστερο καὶ τὸ σημαντικότερο. Ὁ Κορνάρος συνενώνει τὰ δυὸ κονταροχτυπήματα σὲ ἓνα. Ὅμως στὰ Α καὶ Ρ ἡ περιγραφή τοῦ κονταροχτυπήματος αὐτοῦ γίνεται —σὲ σχέση μετὰ Β καὶ C—πολὺ περιληπτικά. (Τὸ πρῶτο κονταροχτύπημα, ὅπως εἶπαμε, ἀναφέρεται ἀκόμη περιεκτικότερα). Στὸ Ρ π.χ. ὅλη ἡ μεγάλη «γκιόστρα» περιγράφεται σὲ μιὰμιση σελίδα (σ. a VI^v β' - a VII^r α' - β'), ἐνῶ στὸ Β καταλαμβάνει ὅλο τὸ δεύτερο «μέρος» τοῦ ἔργου (ὅπως καὶ στὸ C) καὶ ἡ περιγραφή ζαπλώνεται σὲ 24 σελίδες μετὰ 84 «ὀττάβες» (= 672 στίχους). Στὸ C βέβαια ἡ περιγραφή εἶναι ἀκόμη ἐκτενέστερη καὶ —ἀν ἐξαιρέσουμε τὸ ἐμβόλιμο ἐπεισόδιο τοῦ παλιοῦ ἔρωτα τοῦ Κρητικοῦ καὶ τῆ σύγκρουσής του μετὰ τὸν Καραμανίτη, καθὼς καὶ κάποιες ἐρωτικές ἐκμυστηρεύσεις τοῦ Ἐρωτόκριτου στὸν Πολύδωρο πρὶν ἀπ' τῆ «γκιόστρα» —οἱ ἄλλοι στίχοι τοῦ περιγράφουν τὸ κονταροχτύπημα ξεπερνοῦν τοὺς 1500. Ἡ ἐξάρτηση ὅμως τοῦ C ἀπὸ τὸ Β εἶναι καταφανῆς ὅχι τόσο ἀπὸ τὴν ἔκταση, ἀλλὰ ἀπὸ τὴ δομὴ καὶ τὸ ὕφος τῶν δύο ἐπεισοδίων. Καὶ στὰ δύο κείμενα οἱ συγκρούσεις τῶν ἡρώων περιγράφονται ἀναλυτικά, τὰ πρόσωπα δὲν εἶναι μόνον ὀνόματα (ὅπως στὰ Α καὶ Ρ) ἀλλὰ ἀποικοῦν τὰ χαρακτηριστικά τους —ἔχουν τὸ ὕφος καὶ τὸ ἦθος τους. Οἱ μονομαχίες τους περιγράφονται καὶ στὰ δύο κείμενα μετὰ λεπτομέρειες καὶ μετὰ ζωντάνια. Ὑπάρχουν ἀκόμη διάλογοι μεταξὺ τῶν ἀντιμαχομένων πρὶν ἀπὸ τὴ σύγκρουσίν τους (θέματα ἀνύπαρκτα στὰ Α καὶ Ρ) ποὺ δὲν εἶναι βέβαια σύμπτωση: ἀπειλές, βρισιές, καυχησιολογίες ἢ εὐγενικὲς ἱπποτικὲς ρήσεις.

36) Παραδείγματα περιγραφῆς συγκρούσεων ἀπὸ τὰ τέσσερα κείμενα:

*Puis vint Phelippe de Bourbon, qui fut abatu de son cheval paraillement.
De l'autre part vint Anthoigne, frere du comte Arnalt, et puis Durant, filh
du duc de Bergoigne. Ces quatre furent abatus de leurs chevaulx par la lance
de Johan, filh du roy de Boheme.*

(A 103, 3-7)

*Poi vene Philipppo de Borbon el quale fu simelmente abbattuto per terra.
Poi vene Antonio fratello dil conte Analdo et poi Corado fiolo del duca di
Bergogna; questi quatro funo abatuti duramente per Zanon.*

(P a VII^r β')

Ἔτσι περίπου περιγράφονται ὅλες οἱ συγκρούσεις στὰ Α καὶ Ρ. Ἡ ἔκταση τῶν περιγραφῶν στὰ Β καὶ C εἶναι τόσο μεγάλη ποὺ μόνον θεματικὰ δείγματα μποροῦμε νὰ μεταφέρουμε.

Μετὰ τὰ λόγια ποὺ ἀνταλλάσσουν οἱ ἀντίπαλοι μεταξὺ τους —συνήθως ἐπιθετικά— τρέχουν μετὰ τ' ἄλογα νὰ καταλάβουν θέσεις γιὰ τὴν ἐπίθεση:

E detto questo *da lui si discosta,*
 E con furor *in man la lancia afferra,*
 Et ambedui *si misero a la posta*
 (B 42, 2)

Δὲ στέκου νὰ μιλοῦσι μπλιό, μ' ἀφήγασι τὰ λόγια
 καὶ σύρονται μὲ μάνιτα γεῖς ἐκ τὸν ἄλλο χῶρια.
 (C β' 1467-1468)

37) Οἱ περιφημες εἰκόνες τοῦ Ἑρωτόκριτου, ὅπου οἱ ὀρμητικὲς συγκρούσεις τῶν ἀντιπάλων παρομοιάζονται μὲ στοιχεῖα τῆς φύσης δὲν μποροῦμε νὰ δεχτοῦμε ὅτι εἶναι κοινοὶ ποιητικοὶ τόποι, ἀφοῦ προέρχονται ἀπὸ τὸ ἀνάλογο ἔργο τοῦ Albani καὶ δὲν ὑπάρχουν στὰ Α καὶ Ρ:

Se ti ricordi mai, saggio Lettore,
D'haver visto pien di rabbia un Toro
C'addosso vā con impeto e furore,
Giudica pur che simil son costoro.
 (B 44, 1)

Ἦσὰ γεράκι ὄντε χυθῆ, κι ἀπὸ ψηλά ξανοίγη,
 καὶ θεὲ νὰ πιάση τὸ πουλί, κι' ἐκείνο νὰ τοῦ φύγη,
 ξαναγιαγέρνει τὸ ζιμιὸ στὴν ἄλλη νὰ τὸ πάρη,
 ἔτοιαι λογῆς ἐκάμασιν καὶ τοῦτοι οἱ καβαλάροι.
 (C β' 1561-1564)

38) Παρόμοια σχετικὲς εἶναι καὶ κάποιες εἰκόνες ποὺ ἀφοροῦν τὶς πτώσεις τῶν ἀντιμαχομένων:

Col capo in giù, e per l'aria il piede
 (B 43, 1)

τὰ πόδια πρὸς τὸν οὐρανὸ κι ἡ κεφαλὴ ἄνω κάτω
 (C β' 1932)

39) Στὸ Β ὁ ἀντιπαθὴς «παλικαρὰς» Zanon ἢ Zanone, ποὺ μᾶς θυμίζει τὸν Καραμανίτη, κραυγάζει:

Disse gridando con horibil voce:
 «Venite tutti, ὁ Cavalier di guerra,
 Con questa lancia batterò le nocce».
 (B 45, 2)

Ἄλλὰ κι ὁ ἀντιπαθὴς «παλικαρὰς» Καραμανίτης στὸ C κραυγάζοντας ἀπευθύνει σὲ ὅλους παρόμοιες ἀπειλές:

*M' ἀγριότατον ἀνάβλεμμα καὶ βρουχισμοὺς μεγάλους
ἐγύρισε τὸ πρόσωπο κι' ἐμίλησε μὲ τς ἄλλους.*

.....
*'Ελάτε τρεῖς καὶ τέσσερεις, ὅσοι κι ἂν εἴστ' ἐλάτε,
πολλοὺς καὶ λίγους τὸ σπαθὶν ἐτοῦτο δὲ φοβᾶται.*

(C β' 955-956/963-964)

40) Στὸ Β ὁ ἀντιπαθῆς «παλικαρᾶς» Zanone ἔχει ἓνα φίλο στὸν ἀγώνα, τὸν Sansone, ποὺ περιγράφεται:

Per lo steccato fà come Dragone

(B 46, 2)

Ἄλλὰ καὶ στὸ C ὁ ἀντιπαθῆς «παλικαρᾶς» Καραμανίτης ἔχει ἓνα φίλο στὸν ἀγώνα, τὸ Δρακόκαρδο, ποὺ περιγράφεται:

Δύναμιν ἔχει σὰ θεριό, δράκου καρδιὰν ἐφόρει

(C β' 1449)

41) Στὸ Β ὁ λαὸς ποὺ παρακολουθεῖ τὴ «γκιόστρα» φοβᾶται πὼς ὁ «συμπαθῆς» Odoardo (ὁ φίλος τοῦ ἥρωα) θὰ νικηθεῖ ἀπὸ τὸν ἄγριο Alberto:

Tutto quanto quel popol crede certo,

Che vada in terra il famoso Odoardo

(B 46, 4)

Ἄλλὰ καὶ στὸ C ὁ λαὸς φοβᾶται πὼς ὁ «συμπαθῆς» Κρητικὸς θὰ νικηθεῖ ἀπὸ τὸν ἄγριο Καραμανίτη:

'Ελόγιαζαν πὼς δὲ μπορεῖ ὁ Κρητικὸς νὰ κάμη

μαλιὰ καλὴ μ' ἔτοιο θεριό κι' ἐτρέμα σὰν καλάμι

(C β' 1003-1004)

Ὅλες οἱ παραπάνω ὁμοιότητες τῶν Β καὶ C ποὺ ἀφοροῦν τὸ κονταροχτύπημα —καὶ ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ πολλαπλασιασθοῦν— δὲν ἔχουν καμιὰ ἀντιστοιχία μὲ κανένα χωρίο τῶν Α καὶ Ρ.

42) Στὰ Α καὶ Ρ ἐπίσης δὲν ἀναφέρεται ὁ τρόπος ποὺ ἐπιλέγεται ποιὸς θὰ συγκρουσθεῖ μὲ ποιὸν στὴ «γκιόστρα». Οἱ ἀντίπαλοι φαίνεται νὰ συμπλέκονται τυχαῖα μεταξύ τους. Ἀντίθετα στὰ Β καὶ C ρητὰ σημειώνεται ὅτι οἱ ἀντίπαλοι εἴτε ἐπιλέγονται (μᾶλλον ἀπὸ τὸ βασιλιά στὸ Β) εἴτε κληρώνονται κατ' ἐντολὴ τοῦ Ρήγα (στὸ C):

Fù eletto primo il Cavalier Borbone

(B 25, 1)

κι' ὁ Ρήγας μὲ τὸ χέριν του ἤγραφεν ἕναν κι ἕνα,

νὰ μὴ γενῆ ἀξιγανὰ καὶ λάθος σὲ κιανένα.
 Ἐλάχαν τοῦ Χαριόδημου τρεῖς δυνατοὶ ἀντρειωμένοι...
 (C β' 1277-1279)

43) Ἐνα ἄλλο θέμα πολὺ σοβαρὸ εἶναι ἡ «μεταμόρφωση» τῆς συνοδοῦ (φίλης ἢ τροφοῦ) τῆς ἡρώιδας ποὺ ἐπέρχεται σταδιακὰ στὰ τέσσερα κείμενα. Στὸ A ἡ Ysabeau εἶναι κόρη τῆς τροφοῦ τῆς Vienne, φίλη τῆς καὶ συνομήλική τῆς ποὺ στὸ τέλος παντρεύεται τὸν Edardo καὶ τοῦ γεννᾷ πέντε παιδιά. Στὸ P Isabella ὀνομάζεται ἡ τροφὸς τῆς Vienna, ἡ ὁποία—παρόλο ποὺ ἔχει κόρη συνομήλικη τῆς Vienne—στὸ ἔργο συμπεριφέρεται σὰ φίλη τῆς ἡρώιδας καὶ ὅχι σὰ γυναίκα μεγάλη σὲ ἡλικία. Στὸ τέλος παντρεύεται πάλι τὸ φίλο τοῦ ἥρωα Odoardo καὶ τοῦ γεννᾷ «bellissimi figlioli». Στὸ B, ἐνῶ διατηροῦνται τὰ στοιχεῖα τῶν προτύπων (ἡ Isabella στὸ τέλος παντρεύεται τὸ φίλο τοῦ ἥρωα, χωρὶς νὰ ἀναφέρονται παιδιά τους), ὥστόσο τὸ πρόσωπο αὐτὸ τῆς συντρόφου τῆς ἡρώιδας ἔχει τελείως μεταβληθεῖ. Πάντα σχεδὸν ἀναφέρεται «Nutrice» ἢ «Balìa» (= Νένα), τὰ λόγια τῆς εἶναι συμβουλευτικά καὶ ἡ προσωπικότητά τῆς διαγράφεται σὰν ὄριμη γυναίκα ποὺ ἀγωνίζεται νὰ προστατέψῃ τὴν ἡρώίδα. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἀναπτύσσει στὸ C ὁ Κορνάρος ἀπομακρύνοντας τὸ γελοῖο—πιὰ—γάμο τοῦ προσώπου αὐτοῦ μετὰ τὸν πολὺ νεαρότερό τῆς φίλο τοῦ ἥρωα. Καὶ στὴν ἀνάπτυξη τοῦ προσώπου αὐτοῦ ἡ ἐπίδραση τοῦ B στὸ C εἶναι ἐντυπωσιακὴ.

44) Ἐνα ἄλλο ἐντυπωσιακὸ στοιχεῖο ἐξάρτησης τοῦ B ἀπὸ τὸ C εἶναι ὁ βασιλιάς. Στὰ A καὶ P τὸ πρόσωπο αὐτὸ δὲν εἶναι βασιλιάς ἀλλὰ δελφίνος (dauphin ἢ dolfino), ἐνῶ ἀντίθετα στὰ B καὶ C τὸ ἴδιο πρόσωπο εἶναι βασιλιάς (Re ἢ Pήγας).

45) Τέλος, ἓνα στοιχεῖο ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιδειχθεῖ ἐδῶ μετὰ παράθεση χωρίων, ἀλλὰ τὸ ἀποκομίζει κανεὶς μετὰ τὴν ἀνάγνωση ὅλου τοῦ ἔργου τοῦ Albani εἶναι ἡ ἐξέλιξη τῶν προσώπων. Μιλῆσαμε ἤδη γιὰ τὴν «ἐξέλιξη» τῆς Νένας. Ἀλλὰ καὶ οἱ χαρακτῆρες τοῦ Paris, τῆς Vienna, τοῦ βασιλιᾶ, τοῦ Odoardo ἔχουν πλουτισθεῖ στὸ B μετὰ ποικιλία ψυχολογικῶν ἀποχρώσεων ἀνύπαρκτη στὰ παλαιότερα πρότυπα καὶ συγγενικότητα μετὰ τὴν ψυχολογικὴ διαγραφή τῶν ἀνάλογων προσώπων τοῦ Κορνάρου. Καὶ ἡ ἐξέλιξη ὅλων τῶν παραπάνω προσώπων σὲ χαρακτῆρες μετὰ κοινὰ συστατικὰ στὰ δυὸ κείμενα, δὲν μπορεῖ βέβαια νὰ ἀποδοθεῖ εὐκόλα σὲ σύμπτωση.

Τελειώνοντας ἔχω μόνον νὰ προσθέσω ὅτι τὰ χωρία ποὺ παραθέσαμε δὲν εἶναι τὰ μόνον κοινὰ μεταξὺ B καὶ C. Ἄν κάποιος διαβάσει, χωρὶς προκατάληψη, ὅλο τὸ ἔργο τοῦ Albani, θὰ πεισθεῖ ἀπολύτως ὅτι ὁ Κορνάρος τὸ γνώριζε.